

COLLECTIO
IVRIDICA
VNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
VII.

Szerkeszti

*Badó Attila, Görgényi Ilona,
Horváth M. Tamás, Kovács Péter,
Szabó Béla, Tóth Tibamér, Várnay Ernő*

*Debreceni Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kara
Dékán: Szabó Béla*

borítóterv: Petromán László (Kaméleon Dizájn)

*Technikai szerkesztők:
Bartha Ildikó, Megyaszi Georgina, Szabó Béla, Varjú Márton*

© a szerzők, 2007

DÉNES IVÁN ZOLTÁN*

Magyar közösségi identitásprogramok a megkonstruált múlt tükrében

A nemzeti identitás értelmiségi programalkotói közösségi identitásprogramjaikat a múlt megkonstruálásaival, saját szószóló szerepükkel és személyes identitásukkal együtt alakították ki a 19-20. századi Magyarországon.¹ Tudjuk, ez nem valami nemzeti *Sonderweg* különleges következménye volt, hiszen számos európai és Európán kívüli országban mindez ugyanígy történt. Nemcsak a magyar fejlődéssel könnyen rokonítható Írországból, Lengyelországból és Csehországból, s a kissé távolibb Olaszországból, Spanyolországból és Portugáliából láthatjuk ezt így, hanem – nem meglepő módon – Romániából, Szerbiából, Bulgáriából, Görögországból, Oroszországból, és Törökországból. Ám az *eredendő elmaradottság* tételének pregnáns cáfolataként e tekintetben hasonlóságot találunk – hogy Európán belül maradjunk – Skóciával, Hollandiával, Belgiummal, Svájjal és Németországgal is.²

* DSc, dr. habil., egyetemi tanár, a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán az Politikaelméleti és Politikatörténeti Tanszék vezetője.

¹ A problémafeltáró szintéziskísérlet, amely néhány csomóponton irányul, Dávidházi Péter és S. Varga Pál monográfiáinak 2005. novemberében az MTA Irodalomtudományi Intézete Illyés Gyula Archívumának vitaülésére született. Ezt egészítettem ki az azóta megjelent irodalomadataival. A *nemzeti tudományok* egyike, a Dávidházi Péter által feltárt, elemzett és értelmezett magyar irodalomtörténet *eredetközösségi narratívája* kialakulásának elemző rekonstrukciója eredményeként tudjuk, hogy a nyelvszerzés és az eredetválasztás közvetlenül a nemzeti tudományt megkonstruáló egyén identitásának leszűkítését és átalakítását, megkonstruálását szolgálta, miközben befolyásolta a közösségi identitásprogram kialakítását is. A műfajképzés, a nemzeti tudomány önmeghatározása, a történetformálás evilági és túlvilági elemei, és a születési jegyek továbbélései pedig a közösségi identitásprogram kiforrásában játszottak meghatározó szerepet, de tényezői voltak a szószólói szerepet játszó egyén identitásának is. Dávidházi Péter és S. Varga Pál a konstruálás folyamatának és alapszerkezetének – irodalomtörténeti, pszichológiai és szekularizált teológiai – feltárása, elemzése és értelmezése során egyaránt elkerülte az eszményítő *Sonderweg*, s a megbélyegző és önfelmentő *eredendő elmaradottság* előfeltevéseit. Köszönet illeti őket azért a komoly szellemi teljesítményért és intellektuális kihívásért, amelyet monográfiáik képviselnek. DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Budapest, 2004.; S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásba*, h.n., 2005.; Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitivisták történetiszemlélet a magyar történetírásban*, I-II., Budapest, 1973.;

² Vö. *Liberty and the Search for Identity: Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, New York, 2006.; *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945): Texts and Commentaries*, I-II., ed. TRENCSENÝI, KOPEČEK, Budapest, New

Az alábbiakban – monográfiák és tanulmányok tanulságait felhasználva – arra vállalkozom, hogy a közösségi identitás, a múlt, a szószólói szerep és az egyéni identitás párhuzamos és egymást feltételező megalkotásának néhány nagyhatású típusát bemutassam. Először tematikus rekonstrukcióval közelítem meg a *reformkori magyar liberálisok és konzervatívok nemzetfogalmait*, az azokban található közösségi identitásprogramokat, múltértelmezéseket, szószólói szerepköröket és egyéni identitástípusokat (I-VII). Majd három *20. századi múltértelmezésbe ágyazott közösségi identitásprogram nemzetfogalmát és múltértelmezését* rekonstruálom és értelmezem, nevezetesen Szekfű Gyuláét, Németh Lászlóét és Bibó Istvánét. Ezt azért teszem, mivel mindhárom esetben más közösségi identitásprogramot, múltértelmezést, szószólói szerepfelfogást és egyéni önazonosságot ragadhattunk meg, de az elemek egymáshoz kapcsolódása sokban hasonló szerkezetet mutat (VIII-XV). Ez után felidézem a máig nagyhatású Kádár-kori, Molnár Erik nevéhez fűződő ideológiai – besoroló funkciójú – nemzetértelmezést, annak ellenpárját, Király István sémáját, és Szűcs Jenő *Bibó-émlékkönyvbéli* – nagyhatású írását (XVI), majd *napjaink két – nagy és rossz – közbeszéd-típusának múltértelmezéseit* és azok kontextusát (XVII). Teszem ezt annak érdekében, hogy a közösségi identitásprogramok, múltértelmezések, szószólói szerepkörök és egyéni identitások kapcsolódását, típusaik kirajzolását a közelmúltra vonatkoztatva is megkísérelhessük.

Az első téma esetében (szerencsére) viszonylag sokak munkájára támaszkodhattam, mindenekelőtt Varga János alapvető műveire.³ A második esetben egyik saját – 1999-ben megjelent – monográfiámat igyekeztem továbbgondolni, amelyben nagy segítségemre voltak Trencsényi Balázs összehasonlító eszmetörténeti tanulmányai, valamint Balog Iván, Kovács Gábor és Tóth-Matolcsi László monográfiái.⁴ A harmadik esetben egy

York, 2006, 2007.; Lásd még: Dorothy ROSS, *The Origins of American Social Science*, Cambridge, 1991.

³ VARGA János, *Jobbágyrendszer a feudális korszakban, 1556-1767*, Budapest, 1969.; Uő., *A jobbágyfelszabadítás kívánása 1848-ban*, Budapest, 1971.; Uő., *Helyét kereső Magyarország: Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*, Budapest, 1982.; Uő., *Keresztútzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középúti liberalizmus szétválása 1841-ben*, Budapest, 1983.; Vö. Charles KECSKEMÉTI, *La Hongrie et le reformisme libéral: Problèmes politiques et sociaux (1790-1848)*, Roma, 1989.

⁴ DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*, Budapest, 1999.; BALOG Iván, *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*, Budapest, 2004.; KOVÁCS Gábor, *Az európai egységűtől a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig: Bibó István, a politikai gondolkodó*, Budapest, 2004.; TÓTH-MATOLCSI László, *Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései*, Beszélő (2005 június-július), 157-162.; Uő., *Műhely a lebetetlenhez: Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*, Budapest, 2005.; TRENCSENYI Balázs, *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*, Budapest, 2007.

doktorandusz-szemináriumából kinőtt tanulmánykötet inspirált.⁵ A segítségükkel saját kutatásaim tanulságait és fogalmi hálóját szövögettem újra.⁶

I.

Perfekcionista szemlélet, az emberi tökéletesedés bite határozta meg a magyar liberálisok nemzetfelfogását a reformkorban. Széchenyi, Wesselényi és Kölcsey írásaiban, illetve Deák, Kossuth, Eötvös, Pulszky és Gorove fejtegetéseiben több közös előfeltevés található. Az egyik a *szükségletrestrikciós álláspont kritikája*, Rousseau beállítottságának a bírálata. Mindannyian elvetették ugyanis azt a tételt, amelyet Wesselényi cáfolata során így formulázott: „*legyünk szegények, de szabadok.*”⁷

Széchenyi *Hitelében* és Wesselényi *Balítéletekrőljében* nyíltan és egyértelműen foglalt állást amellet, hogy a szegénység nyomort, kiszolgáltatottságot és zsarnokságot szül, s az anyagi gyarapodás és a lelki gazdagodás szükséges és nélkülözhetetlen feltétele a szabadságnak, *szabadság és tulajdon egymást feltételezik.*

A másik közös előfeltevés *egyén, nemzet és emberiség viszonyára* vonatkozott. Eszerint *az egyén saját javát és a nemzet boldogulását mozdítja elő azzal, ha kibontakoztatja képességeit, érvényesíti az emberi tökéletesedés követelményét.* Kölcsönhatás van az egyén külső helyzetének javítása és belső adottságainak kifejtése között, az egyéni és a nemzeti perfektibilitás normája egymásra vonatkozik, s az egyes nemzetek alkotják az emberiség haladásának a keretét, tartalmát pedig a civilizálódás, az emberi nem humanizálódása képezi, hiszen a vadság, a nyers erő állapotát mindenütt fel kell, hogy váltsa a műveltség, a szorgalom, az iparkodás.⁸

⁵ DÉNES Iván Zoltán, *Kossuth-képek és kontextusai 1849-2002 = A bűnbaktól a realista lényeglátóig: A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849-2002*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 2004, 160-177.; Vö. MISKOLCZY Ambrus, *A Kossuth-ábrázolás technikái: Szubjektív historiográfiai szelvényzetek „A bűnbaktól a realista lényeglátóig” című gyűjteményes munka kapcsán*, Korall (2005 november), 124-160.; Uó., *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”: 1790-1848*, Budapest, 2005.

⁶ Vö. DÉNES Iván Zoltán, *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság: Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon*, Budapest, 2001.

⁷ WESSELÉNYI Miklós, *Balítéletekről*, Lipcse, 1833. (Utánnomás Bukarest), 99-114, különösen 103-111.; SZÉCHENYI István, *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására*, Pest, 1831, 197.

⁸ SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, 1830., Uó., *Világ ...*, i.m., 1831.; WESSELÉNYI Miklós, i.m., 1833.; *Kölcsey Ferenc összes művei*, szerk. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, II., Budapest, 1960, 343-629.; *Kossuth Lajos összes munkái*, VI., Budapest, 368-387.; *Deák Ferenc beszédei*, I., Összegyűjt. KÓNYI Manó, Budapest, 1903, 218-260, 443, 466-468.; *Felelet gróf Széchenyi Istánnak*,

A magyar nemzetet viszont veszély, a *nemzethalál* fenyegeti. Az, hogy – miként Johann Gottfried Herder megjósolta – egy-két évszázadon belül el fogja nyelni a germán és a szláv népek tengere, s még nyelve is nyom nélkül el fog tűnni a föld színéről.⁹ Emiatt is kell a magyar nemzetnek civilizálódnia, s a jogkiterjesztés révén el kell érnie azt, hogy megkérdőjelezhetetlen helye és súlya legyen az európai civilizált nemzetek sorában.

A *nemzethalál* látomása nem csupán költői kép volt, hanem a kortársak számára nagyon is reális veszély: a *germanizáció* és a „*pánszlávizmus*” fenyegetése. Herder jóslatának súlyos nyomatékot adott egyrészt II. József felvilágosult abszolutista kísérlete a Habsburg Birodalom egységesítésére és egynyelvűvé tételére, germanizálására, másrészt Lengyelország felosztása és szabadságküzdelmeinek kíméletlen eltiprása. A magyar liberális reformellenzék ellenségképe pedig az 1831-es lengyel felkelés eltiprásának élményéből született. Ekkor alakult ki a cári Orosz Birodalomról az a kép, amely több mint egy évszázadon keresztül meghatározta a magyar közvélemény viszonyulását Oroszországhoz. Az Orosz Birodalom a civilizáció és az alkotmányosság legfőbb fenyegetője, az európai vívmányok és fejlődés ellensége, a barbárság és a nyers erő állama, amely autokrácia, ázsiai despotizmus, amely fokozatosan, egyre inkább befolyásolhatja Európa jövőjét. Rugalmas diplomáciája és erős hadserege pedig – különösen a napóleoni háborúk lezárulása óta – közvetlenül is fenyegeti a Habsburg Birodalmat és Magyarországot, hiszen az Ottomán Birodalom bomlásával támadó vákuumba mint a keleti szlávok védnöke hatol be, és szerez újabb és újabb pozíciókat, és meghatározó szerepre tesz szert.¹⁰

Ennek a képnek – amely Tocqueville Amerika-könyve ellenpárjának, Custine márki *Oroszország 1839-ben: Oroszországi levelek* című művének belső állapotrajzát idézi emlékezetünkbe – és fenyegetettség-érzetnek nem lebecsülendő belső okai voltak. Mindenekelőtt az, hogy a kiváltság nélküliek nem voltak érdekelve az alkotmányos viszonyok védelmében. Az ország északi, északkeleti és déli területein nagy számú szláv nemzetiségű ember lakott, s a délszlávok külön jogrendszerben éltek, a magyarországitól eltérő igazgatás alatt, hiszen közvetett, illetve közvetlen birodalmi irányítás mellett működtették közéletüket Horvátországban és a Katonai Határőrvidéken.

KOSSUTH Lajostól, Pest, 1841.; EÖTVÖS József, *Kelet népe és a Pesti Hírlap*, Pest, 1841.; GOROVE István, *Nemzetiség, jelenünk szempontjából*, Pest, 1842.; (PULSZKY Ferenc), *Centralizáció*, Pesti Hírlap (1842 február 10, 13, 17, 20.); (KOSSUTH Lajos), *Adalék a centralizációrólí fejtegetésekhez*, Pesti Hírlap (1842. február 20.)

⁹ Johann Gottfried HERDER, *Zur Philosophie der Geschichte*, I-II., Berlin, 1952, II. 476.; Vö. Isaiah BERLIN, *Vico and Herder: Two Essays in the History of Ideas*, London, 1976, 99-216.

¹⁰ VARGA János, *Helyét kereső...*, i.m., 93-114.; Vö. BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok*, vál. HUSZÁR Tibor, ifj. BIBÓ István, Budapest, I. 316-364, 502-514, II. 185-265, 569-619.

Nem volt megalapozatlan Wesselényi, Deák és Kossuth félelme attól, hogy az „északi kolosszus” nem annyira közvetlen hódítással, mint inkább a keresztény szlávok patrónusaként egy vagy (még inkább) két nagy szláv állam létrehozásával harapófogóba fogja, kényszerpályára és súlytalanságra kárhoztatja a magyarokat. Minthogy a többi európai nemzet saját pillanatnyi gondjaival van elfoglalva, ezért nem lát majd okot arra, hogy ezt megelőzze és közbeavatkozzék., holott az Orosz Birodalom az egész civilizációt fenyegeti. Amennyiben ugyanis az orosz terjeszkedésnek nem vetnek idejében gátat, Európa nemzetei el fogják veszíteni szabadságukat. Ennek ellenében a jogokat Magyarországon ki kell terjeszteni a kiváltság nélküliekre, a birodalmi kormányzatnak pedig helyre kellene állítania az alkotmányos alapokat a nyugati tartományokban. Annak érdekében, hogy az egykori magyarországi kiváltságosok és kiváltság nélküliek, illetve a birodalom és Magyarország együtt alkothassanak védőfalat a barbár betöréssel szemben.¹¹

A fenyegetést és ellenszerét a legdrámaibb formában Deák Ferenc fejtette ki sógorához, Oszterhuber Józsefhez 1842 novemberében írott leveleiben, az állapotrajtot és a programot, a jogkiterjesztő asszimilációt és a Habsburg Birodalom alkotmányos alapra helyezését Wesselényi Miklós fogalmazta meg 1843-ban Lipcsében napvilágot látott *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című művében.¹²

II.

A tragikus nemzet- és helyzetértelmezést épp a lényegben nem osztotta Széchenyi István, aki harmincas években megjelent írásaiban a magyarság civilizálásának jogkiterjesztéssel párosítandó követelményét hangoztatta és foglalta rendszerbe. 1841-től azonban szembeállította egymással a magyar nemzeti sajátosságok megőrzésének feladatát a civilizálódással és a jogkiterjesztéssel, a „bazát” a „baladással,” (későbbi kifejezésekkel élve) a „nemzeti öncélúságot” az „európai mintakövetéssel”.

A magyar ugyanis szerinte keleti faj, a „Kelet népe,” aki Európában rokontalan, helyzete pedig szövevényes, hiszen alkotmányos nemzet, aki egy abszolutista birodalommal él vegyes házasságban. Fenyegeti a német civilizáció

¹¹ WESSELÉNYI Miklós, *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*, Lipcse, 1843, (utánnymás Budapest, 1992), 283-292.; Alexis de TOCQUEVILLE, *Az amerikai demokrácia*, ford. ÁDÁM Péter és mások, Budapest, 1993.; MARQUIS DE CUSTINE, *Oroszországi levelek: Oroszország 1839-ben*, (Vál. PIERRE Nora, ford. PELLE János), Budapest, 2004.; Vö. VARGA János, *Helyét kereső...*, i.m., 1982, 93-114.; MISKOLCZY, i.m., 2006.

¹² WESSELÉNYI Miklós, i.m., 1992, 283-292.

fölénye, a nemzetiségek számszerű súlya. Ám mindenekelőtt maga a meggondolatlan jogkiterjesztés idézhet elő olyan állapotot, amelyben a magyar nemzeti sajátosságok elveszhetnek. Éppen ezért kell megőrzésüknek alárendelni a civilizálódás és a jogkiterjesztés követelményeit.

A *nyelvi magyarosítás* – amelyet egy évvel későbbi híres akadémiai beszédében a liberális reformellenzék nemzetiségi koncepciójával azonosított – a nemzetiség külsődleges és erőszakos terjesztése, amely visszahatást, nemzetiségi mozgalmakat eredményez, holott a magyar nemzetnek olvasztó erőre, a többi nemzetiségre vonzást gyakorló civilizációs fölényre kell szert tennie, hogy ne maga olvadjon, hanem másokat olvasszon. Ebből viszont – *A Kelet népe* gondolatmenetével ellentétben – az következik, hogy a legfőbb feladat a civilizációs fölény megszerzése, a civilizálódás és a jogkiterjesztés.¹³

Az, amit a magyar liberális reformellenzék (Varga János kifejezésével) a jogkiterjesztő asszimiláció koncepciójaként fejtett ki, Széchenyi beállítottságától, egyrészt a *germanizáció* és a „*pánszlávizmus*” fenyegetésének megítélésében (és ezzel összefüggésben a nemzetiségi mozgalmak természetének megítélésében), másrészt a birodalomhoz fűződő viszony értelmezésében tért el. De a jogkiterjesztés, az „érdekegyesítés” interpretálásában is a különbségeket érzékelhetjük – és nemcsak a reformellenzék és Széchenyi negyvenes évekbeli nézeteinek összehasonlítása során, hanem Széchenyi István harmincas és negyvenes években megjelent munkái egybevetése során. Ő ugyanis alábecsülte a nemzetiségi mozgalmak súlyát, pusztá visszahatásnak tartotta azokat (amely legalább olyan leegyszerűsítés volt, mint a Wesselényi- és Kossuth-féle „*pánszláv agitáció*” tétele), ahogy a *germanizáció* és a „*pánszlávizmus*” veszedelmeinek sem tulajdonított igazi jelentőséget. A birodalomhoz fűződő viszony értelmezésében (mint láttuk) a liberális reformellenzék a birodalom alkotmányos alapra helyezését kezdeményezte, Széchenyi (a konzervatívokhoz hasonlóan) az abszolutista birodalmi kormányzathoz való alkalmazkodást tartotta szükségesnek és kívánatosnak. Az pedig, hogy Széchenyi alábecsülte az alkotmányosság-abszolutizmus ellentét jelentőségét, saját jogkiterjesztő programjának folyamatos csonkításához, fordított érdekegyesítéshez vezetett. Ez a kiváltságrendszer és az abszolutizmus súlyának koncepcióján belüli

¹³ SZÉCHENYI István, *Hitel*, i.m., 1830.; SZÉCHENYI István, *Világ*, i.m., 1831.; SZÉCHENYI István, *Stádium*, Lipcse, 1833.; SZÉCHENYI István, *A Kelet népe*, Pest, 1841.; SZÉCHENYI, i.m., 1927, 1930. I. 33-196, 280-286, 292-297, 303-320, 337-386, 389-402, 430-458, 479-513, 535-551, 561-595, 599-661, 716-743, 786-810, II. 3-106, 129-241, 262-265, 276-286, 305-316, 330-394, 449-455, 457-620, 635-642, 658-670, 682-832, 1094-1158. Vö. az előzményekre: TRÓCSÁNYI Zsolt, *Wesselényi Miklós*, Budapest, 1965.; George BARANY, *Stephen Széchenyi and the Awakening of the Hungarian Nationalism, 1791-1841*, Princeton, NJ., 1968.; GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Budapest, 1972.; A kérdéses koncepcióra: VARGA János, *Hehét kereső...*, i.m., 1982, 141-185.;

megnövekedését eredményezte és azt, hogy felfogása a negyvenes években egyre inkább a konzervatívok felfogásához közeledett.¹⁴

A konzervatívok az alkotmány védelme jegyében utasították vissza a liberális kihívást. Úgy – és ezt jól – látták, hogy a liberálisok más társadalomszerveződési elvet alkalmaznak, mint a fennálló arisztokratikus alkotmányosság és a birodalom abszolútizmusát az alkotmányosság felé igyekeznek szorítani. Szerintük a liberálisok a tulajdonviszonyok felforgatói, radikálisok, akik kívül vannak az alkotmányos politika keretein.

III.

A magyar nemzet a liberálisok szóhasználatában több jelentésárnyalatot foglalt magában. Jelölte egyrészt a hagyományos értelemben vett, de nem hagyományos módon felfogott magyar nemzetet, a „*natio Hungarica*”-t, a kiváltságosok összességét. Állapotrajz volt, de nem eszményített, hanem *kritikai állapotrajz*, ugyanis a magyar liberálisok a múltba visszasugárzott norma révén a nemesi erények mellett és előtt elsősorban a jogkiterjesztő asszimilációt kérték számon a hajdani és a kortárs kiváltságosok összességén. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy múltértelmezésük legalábbis ambivalens volt, mert az önkényuralommal szembeni szabadságküzdelmek és az önálló államiság tradícióinak pozitív megítéléséhez a civilizálatlanság bírálata és az alkotmányosság szűk bázisának kárhoztatása társult.¹⁵

A magyar nemzet másik jelentésárnyalata *program* volt: a polgári nemzet megteremtésének a programja. A megteremtendő magyar nemzet a jogkiterjesztés asszimiláló ereje révén kapcsolja egybe a különböző nyelvű, jogállású, múltú, vallású, eltérő foglalkozású, valamint más-más régióhoz kötődő egyéneket – azzal, hogy azonos jogállásúakká teszi őket. Az azonos jogállású magyar „*citoyen*”-ek, magyar állampolgárok pedig majd középosztályi társadalmat alkotnak, melynek tagjai szabad tulajdonosok, magyarországi „*bourgeois*”-k.¹⁶

¹⁴ VARGA János, *Helyét kereső...*, i.m., 141-185.; SZABÓ Miklós, *A magyar nemesi liberalizmus: 1825-1910 = Szabadság és nemzet: Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 1993, 150-181.

¹⁵ WESSELÉNYI Miklós, *Szózat...*, i.m., 5-17.; SZÉCHENYI István, *Hitel*, i.m.; SZÉCHENYI István, *Világ...*, i.m., 1831.; WESSELÉNYI Miklós, *Balítéletekről*, i.m.; *Kölcsey Ferenc összes művei*, i.m., II. 343-629.; *Kossuth Lajos összes munkái*, i.m., VI. 368-387.; *Deák Ferenc beszédei*, i.m., I. 218-260, 443, 466-468.

¹⁶ *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*, szerk. CSIZMADIA Andor, Budapest, 1958, 27-96, 153-185, 285-303.; WESSELÉNYI Miklós, *Balítéletekről*, i.m., 1833.; WESSELÉNYI Miklós, *Szózat...*, i.m., 1843.; *Kölcsey Ferenc összes művei*, i.m., VI. 368-387.; *Deák Ferenc beszédei*, i.m., I. 218-260, 443, 466-468.; KOSSUTH, i.m., 1841.; EÖTVÖS, i.m.; GOROVE, i.m.; PULSZKY, i.m.

A tragikus helyzetben látott nemzet fogalmának értelmezésében II. József és a francia forradalom egynyelvű nemzetállam-szemléletének a hatását is érzékelhetjük. A nyelvi nacionalizmus valóban áthatotta ezt a felfogást, ám korántsem önmagában, hanem a jogkiterjesztéshez kapcsolódva. Eszerint a közélet nyelve a latin helyett a magyar, és kinek-kinek a magánügye, hogy a közélet határain kívül milyen nyelven beszél. A liberális felfogást minden kétség és aggodalom ellenére a jogkiterjesztés asszimiláló erejébe vetett hit uralta. 1848 előtt abban nem vagy alig volt helye föderatív nemzetiségi jogoknak, hanem csak a (vélt és normatív) többségi akaratképződés érvényesítésének.¹⁷

A helyzet értelmezői, a látélet és a gyógyír megfogalmazói, a program alkotói és kifejtői Isten választott népe prófétáinak és az üdvözülés-szószólóinak szerepeire emlékeztetnek. Nemcsak a hagyomány továbbélésében, hanem újraértelmezésében és adaptálásában.¹⁸

IV.

A magyar konzervatívok nemzetfelfogását viszont a jogkiterjesztés – nem elvinek, hanem gyakorlatinak feltüntetett – tagadása határozta meg. Ők nem kívánták a kiváltságrendszer által tagolt társadalmat a szabad tulajdonosok középosztályi társadalmává alakítani és ezért nem is akarták a kiváltság nélkülieket és a nem magyarokat asszimilálni, hanem közéleti passzivitást és engedelmességet vártak tőlük. Sem jogkiterjesztés, sem asszimiláció, hanem állami kiváltságvédelem – ezzel jellemezhetjük a konzervatívok (sokak által toleránsnak tartott, valójában a nemzeti kérdés súlyát alábecsülő) nemzetfelfogását és nemzetiségi koncepcióját.

A konzervatívok nem tartották valódi veszedelemnek sem a *germanizációt*, sem a „*pánszlávizmust*”, mivel a kiváltság nélküliek jogokhoz juttatását tekintették a magyar nemzet létét fenyegető veszélynek.

¹⁷ VARGA JÁNOS, *Helyét kereső...*, i.m., 1982, 25-141.; Charles KECSKEMÉTI, i.m.

¹⁸ DÁVIDHÁZI Péter, i.m., 19-55, 148-167. A paraklétoszi szerephagyományt érdemes kiegészíteni a zsidó hagyomány közösségi szószóló-szerepkörével. Azzal, amely szerint a közösség szószólója (*szóliáh cibur*), rendszerint a *rabbi* vagy a *cházán*, az *Engesztelés napján* Isten előtt magára veszi a közösség valamennyi tagjának bűnét és bűnbocsánatért, az életért könyörög valamennyiük számára, amelyet a közösség tagjai utána mondanak. A próféta szerepkörére vö. MARTIN BUBER, *A próféták hite*, ford. BENDL Júlia, Budapest, 1991.; TATÁR György, *Pompeji és a Titanic*, Budapest, 1993, 127-237.; Gerschom SCHOLEM, *A kabbala hegye az európai szellemiörténelemben: Válogatott írások*, I-II., ford. BENDL Júlia és mások, Budapest, 1995, I. 23-170.; KARL LÖWITZ, *Világtörténelem és üdvtörténet: A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, ford. BOROS Gábor, MIKLÓS Tamás, Budapest, 1996, 235-269, 307-309.; TATÁR György, *A nagyon távoli város: Vallásfilozófiai írások és viták*, Budapest, 2003.; JACOB TAUBES, *Nyugati eszkatológia*, ford. MÁRTONFFY Marcell, MIKLÓS Tamás, Budapest, 2004.

Míg Wolfgang Berg röpiratában azzal ijesztgette a magyarokat, hogy ha nem mondanak le a reformok kezdeményezéséről, országuk német gyarmattá vagy orosz provinciává süllyed, addig a magyar konzervatívok magával a jogkiterjesztéssel azonosították a magyar nemzet pusztulását. S ezt annál inkább teheték, mivel a magyar nemzetet a nemességgel, s azon belül a főnemességgel és a nagybirtokos nemességgel azonosították. Azzal, amelynek egy részéről köztudott volt, hogy vissza kellene magyarosodnia.

Dessewffy Emil és Szécsen Antal véleménye szerint a feladat nem a kiváltság nélküliek jogokhoz juttatása. Az veszedelmes, káros és nemzeti szempontból mindenképpen hiábavaló, ugyanis a nemzet jellegét az állam határozza meg. Attól, amelytől nem is szemlélhető függetlenül.

A kérdés tehát az, hogy ki tartja kézben az államot. Azt pedig a magyaroknak kell birtokolnia. A magyarokat viszont a jómódú kiváltságosok alkotják és közjük bekerülni csak egyéni kiemelkedés révén, nemesítéssel (vagy legalábbis annak mintájára) lehet. A kiváltságrendszer, az arisztokratikus társadalomszerveződés beszűkített értelmezésű változatán alapuló kiváltságosokat tekintették ugyanis magyaroknak. Azokat, akik magyarságát legfeljebb az idealizált múlt legitimálhatta volna. Ám az eszményített múlt az önálló államiság tradícióját is magában foglalta. Az viszont egyáltalán nem volt konzerválható állapotban. Maradt tehát az a kérdés, hogy milyen ne legyen a változás, és az, hogy kik veszélyeztetik a magyarság érdekeit és létét. Az alkotmányvédelem, az uralkodó iránti hűség, a trón, az oltár és az alkotmányosság megóvása, a tulajdon tisztelete, a „fontolva haladás” mind valami másra utalt. Valami másra, amely az *arisztokrácia* és a *demokrácia*, a *minőség* és a *menyiség*, a *rend* és az *anarchia*, a *lojalitás* és a *szeptarizmus*, a *birodalmi kapcsolat* és a *kuruckodás*, a *szerves fejlődés* és az *ábrándkergetés*, a *realizmus* és a *szenvedélyek* ellentétpárjaival írható körül.

A „*radikálisok*,” a „*kurucok*,” a „*dilettánsok*” ugyanis a konzervatívok szerint kisajátítják maguknak a nemzeti párt szerepét. Kisajátítják, holott ők azok, akik meggondolatlan és önző politikájukkal kockára teszik a nemzet létét. Ez pedig nem jövőkép, hanem ellenségkép, ami a konzervatív önmeghatározás sajátlagos lényegét mutatja. Azt, hogy míg a liberális ellenségkép a *germanizáció* és a „*pánszlávizmus*” kifejezései által valóságos élményekhez kötődött és a hazai elmaradottságról és a birodalmi abszolutizmusról szerzett tapasztalatokkal társult, a konzervatívok nem a magyar valóság tapasztalati anyagát használták fel a félelmek mozgósítására, hanem a francia forradalom jakobinusairól kialakított képzeteket és a „*kurucok*”-ról alkotott aulikus elképzeléseket vetítették rá ellenfeleikre. Ez a nem hiteles ellenségkép pedig elvileg üres álláspontot takart, hiszen ez volt hivatva pótolni a konzervatív szerepkör definiálásának tartalmát, a nemzeti konzervatív szerepkör meghatározását.

Valódi program és norma híján maradt tehát az az érv, hogy nem szabad hagyni, hogy az ellenzék kisajátíthassa magának a nemzeti szerepkört. Ez az, ami miatt vállalják (a birodalmon belüli önállóság formájában) a konzervatívok a nemzeti párt szerepét. Az érvelés dac-reaktív jellege és komolytalansága viszont szembeötlő.¹⁹

A személyi (kabineti) politika, a kulcspozíciókat betöltő Apponyi György és Jósika Samu iránti (látatlanban fogadott) személyes hűség ugyanis nem lehetett elegendő alap hiteles konzervatív program számára, s ezért a konzervatív program nem is volt hiteles. Az maradt, amire szolgált: az alsótáblai ellenzéki többség leváltására mozgósító abszolutista birodalmi kormánypolitika nem adekvát formájú megnyilvánulása.

V.

A konzervatívok ellenségképéhez a nyugat-európai és észak-amerikai állapotokról kifejtett konzervatív értelmezés illeszkedett, illetve a magyarság keleti irányú közvetítő szerepéről, alkotmányosságot és civilizációt terjesztő missziójáról alkotott vélekedés társult.

A polgárosodás külföldi mintáit már Dessewffy Aurél érintette a harmincas-negyvenes évek fordulóján, szisztematikusan viszont Kállay Ferenc tekintette át a negyvenes években. Dessewffy Aurél szerint a nagybirtok léte és súlya óvta meg az angol fejlődést a nagy megrázkódtatásoktól és ellensúlyozta a pénzarisztokrácia gátlástalanságát, hiánya viszont a francia kataklizmákhoz vezetett.²⁰

Az iparosodás szükségképpen elnyomorodást szül, miként a nagybirtok kiiktatása is – érvelt Kállay Ferenc Engels művének, *A munkásosztály helyzete Angliában* adatait ismertetve és értelmezve. A nyugat-európai országokban bevezetett politikai intézményrendszer pedig csupán olyan kísérlet, amelynek az eredménye még nem látható, illetve ami abból érzékelhető, az inkább fenntartásokat kelt, mintsem mintául szolgálhat.

Franciaországban ugyanis a feudális függőségi viszonyokat, a nagybirtokos arisztokrácia uralmát nyersebb és brutálisabb, személytelen kiszolgáltatottság, a pénzarisztokráciáé váltotta fel. A többségi kormányzás eszméje pedig a

¹⁹ Vö. VARGA JÁNOS, *Helyét kereső...*, i.m., 185-194.; VARGA János, *Keresztútjában...*, i.m., 109-146.; DÉNES Iván Zoltán, *Közjgyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*, Budapest, 1989, 28-124, 168-185. A későbbiekre: SZABAD György, *Forradalom és kiegyezés választóján 1860-61*, Budapest, 1967, 7-75.

²⁰ *Gróf Dessewffy Aurél összes művei*, szerk. FERENCZY József, Budapest, 1887, 21-48, 68-72, 201-212, 218-226, 231-233, 343-349.; VARGA János, *Keresztútjában...*, i.m., 1983, 109-146, DÉNES Iván Zoltán, *Közjgyé emelni...*, i.m., 28-53.

valóságban riasztó példája a pusztá mennyiség uralmának, amely erkölcsi züllést, korrupciót, a népfeliségre hivatkozó pártpolitikát jelent. A képviseleti rendszer, ahogy azt Franciaország példáján láthatjuk, a kormányt a többség megnyerésére, lekenyerezésére kényszeríti, és ez szükségképpen korrupcióra vezet.

Anglia nem liberális minta-ország, hiszen alkotmányosságát arisztokratikus, organikus sajátosságok határozzák meg, s az alkotmányos intézmények funkcióit nem a hatalommegosztás, hanem a hatalmak vegyítése és összeolvasztása jellemzi – állította Kállay Bülau, Wincke és Hallam művei nyomán. Poroszország paternalista kormányzata és a tartománygyűlések hivatásrendi képviselete a követendő példa, mert a kormányzás nem kialakított viszonyok eredménye, nem közmegegyezés, hanem a fejedelem és a nemzet erkölcsi egysége, amelyben a politizálás jogalapja a földbirtok. Az, amely az erkölcsi súly egyedüli biztosítója.²¹

Az értelmiség saját hivatását tagadja meg, ha nem elégszik meg foglalkozásával és a politizálás jogára is igényt tart, holott az csak a földbirtokhoz kötődhet. Ez a tétel nem csupán Kállay fejtegetéseiben található meg, hanem a konzervatívok vezéregyéniségének, Szécsen Antalnak az érvelését is meghatározta.²²

A külföldi tanulságokról viszont Kállay vázolt fel átfogó képet, amely az Amerikai Egyesült Államok és az Orosz Birodalom közéleti állapotának az értelmezését is magában foglalta. Az Egyesült Államokkal szemben a konzervatív publicista kritikus volt, az Orosz Birodalmat viszont védte Wesselényi *Szózat*ával polemizálva. Szerinte ugyanis az Orosz Birodalom civilizáló küldetést tölt be Ázsiában, belső viszonyai pedig nem lehetnek olyan rosszak, ahogy azt Wesselényi beállítja, hiszen Oroszországban megszüntették a rabszolgaságot.

Arról, hogy a lengyelekkel szemben fel kellett lépnie, pedig nem az orosz uralkodó tehet, hanem az örökké lázongó lengyelek, akik az európai egyensúlyt és a monarchikus legitimitást fenyegették, és az Orosz Birodalom a béke és a jogszerűség bajnoka volt, amikor nem engedte, hogy a rebellek megbontsák az európai monarchiák közötti egyensúlyviszonyokat. Míg az oroszokat az engedelmesség és a fegyelem jellemzi, az amerikaiakat az anyagi haszonlesés, a hiúság, az irigység és a rangkórság határozza meg.

²¹ K(ÁLLAY) F(erenc), *Jellemrajzok az alkotmányos élet s kormányrendszerek köréből*, I-IV. I. Anglia (I-II.), II. Franciaország (I-II.), *A porosz liberálisok, Északamerikai állapotok*, I-II., Nemzeti Újság (1845. szeptember 7, 9, 11, 12, október 9, október 21, 23.); Uő., *Visszhang a majorátusok ügyében*. I-II, *Pauperizmus*, I-II. Nemzeti Újság (1846. március 6, 8, 10, 12.); Uő., *Szózat*, I-II. Nemzeti Újság (1847. március 7, 9.); Uő., *A dolgozó néposztály állapota Angliában jelen társadalmi állásunkhoz intőleg felmutatva*, I-II. Nemzeti Újság (1847. április 30, május 4.)

²² (Gróf SZÉCSEN Antal), *Honorációrok*, I-II., Budapesti Híradó (1845. augusztus 12, 15.)

Amerika lakosai a földi javakkal, a politikával, a hírlapokkal vannak elfoglalva és nem marad idejük a komoly tudományok és a művészetek számára. Azokra, amelyek virágzásának a köztársasági államforma amúgy sem kedvez. A gazdagok kénytelenek vagyonukat titkolni, mivel a kiválóság, a valódi nemesség, az arisztokrácia számára ott nincs tér, hiszen a képzetlenek elnyomják a képetteket, s a mennyiség uralkodik a minőség felett. A köztársaság ugyanis alkalmatlan arra, hogy egy nagy ország államformája legyen és egyébként is kizárja az egyetlen lehetséges és kívánatos társadalomszerveződést. Azt, amely egyedül alkalmas arra, hogy a jól működő társadalom alapja legyen: az arisztokratikus társadalomszerveződést.²³

A konzervatívok külföldképe a kiváltságrendszer védelmét jelenítette meg. Kállay az angol állapotokat elhatárolta a liberális minta-ország képétől (a részletekben joggal, egészében torzítva, hiszen elvonatkoztatott az abszolutizmus hiányától, a 17. századi forradalom következményeitől, az egyházi és a világi önkormányzati rendszer vívmányaitól és az egyéni vállalkozás lehetőségeinek eredményeitől). A francia és az amerikai viszonyokat (nagy leegyszerűsítések és torzítások árán) megbélyegezte. A porosz abszolutizmust pedig követendő mintaként mutatta be. Külföldképét urak és szolgák társadalomszerveződési modellje, kormányzók és kormányzottak államszervezési mintája uralta és határozta meg. Az ő képe volt a konzervatívok külföldről kialakított felfogásának a leginkább kifejtett formája.

A magyar nemzet kultúráját Ázsiából hozta, illetve a németektől vette át – állították egymástól eltérően a konzervatívok. Alkotmányosságát nemzetiségével egyetemben a Habsburgok birodalmával a háta mögött terjeszthette saját hazájában és Kelet-Európában. A kiváltságos magyar nemesség, a magyar nemzet a kiváltság nélküliek fenyegetésével szemben most is a bécsi kormány támogatására szorul. A nemzet létét és biztonságát a birodalom szavatolja, a birodalmat pedig az európai status quo garantálja. Az európai egyensúly a monarchikus legitimitáson alapszik, amelynek alappillére a Habsburg Birodalom. Ez olyan nagy és fejlett politikai és gazdasági realitás, amelyhez a magyar nemzetnek lehet és kell alkalmazkodnia.²⁴

²³ KÁLLAY Ferenc, *Magyar és szláv ügy feletti vitatkozások: Wesselényi Miklós báró vétője*, Világ (1842. december 31.); UÓ.; *i.m.*, 1845.

²⁴ DESSEWFY Emil, *Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a függő kérdések és az országgyűlés körül*, Buda, 1843; (LIPTHAY Sándor), *Politikai stabilitás*. I-II., Nemzeti Újság (1845. február 9, 11); UÓ., *Politikai stabilitás elve*, I-III., Nemzeti Újság (1845. február 14, március 11, 13.); UÓ., *A politikai pártok életműszerzése*, I-XVI., Nemzeti Újság (1845. április 20, 22, 25, május 2, június 3, 5, 8, 10, 12, 19, 22, 24, 26, július 1, 4, 10.); Gróf DESSEWFY Emil, *Legyünk őszinték*, I-VII. Budapesti Híradó (1846. május 1, 8, 12, 15, 22, 24, 31.); KÁLLAY Ferenc, *i.m.*, 1847.; Vö. DÉNES Iván Zoltán, *Közügyé emelni...*, *i.m.*, 53-124.; Charles KECSKEMÉTI, *i.m.*, 1989.

Az alkalmazkodás ára és határa viszont épp annyira homályban maradt, mint a fejlettség tartalma, hiszen garanciák helyett csupán az informális politika hatékonyságát kínálhatta a konzervatívok politikája. Akkor, amikor Ausztria az *udvart*, illetve a *Burg* és a *tartományok kapcsolatát*, meglehetősen fejletlen, a magyarországinál jóval fejletlenebb politikai egységet jelölt.

A magyar konzervatívok (későbbi kifejezéssel élve) a „nemzeti öncéltság” híveinek szerepkörében mutatták be magukat, és ellenfeleiket külföldi minták másolásával vádolták. Ám szerepük és identitásuk sem a „nemzeti öncéltság,” a nemzeti identitás, a nemzeti hagyomány, sem az „európai mintakövetés,” a civilizálódás, a modernizáció keretei közé nem illeszkedett. Az európai minták közül válogatva és a magyar alkotmányosságot értelmezve szerepüket a kiváltságörzés korszerűsítése határozta meg, ezért identitásuk nem alkotott programot, hiszen az csak modernizáló abszolútizmus ellenében volt elfogadtatható.²⁵

VI.

A konzervatívok külföldképe – társadalom-felfogásukhoz, államértelmezésükhöz és nemzetfogalmukhoz hasonlóan – a liberális kihívásra adott válasz volt. Széchenyi már a *Hitelben* elsősorban Anglia példájával érvelt a civilizált állapotok és a haszonelvű mentalitás meghonosítása mellett, amiért akkori konzervatív ellenfeleitől meg is kapta az „anglomán” minősítést, a külföldi minta kritikátlan adaptálójának bélyegét. Wesselényi a *Balítéletekről*ben ugyancsak angol, francia, holland és német tapasztalatait is beleszötte a civilizált viselkedéssel és gondolkodással kapcsolatos fejtegetéseibe. De nem csupán a Nyugat-Európát járó liberális főnemesek élményei kerültek szembesítésre a hazai valósággal, hanem olyan értelmiségieké is, mint Szemere Bertalan és Bölöni Farkas Sándor.²⁶

A *civilizált világ* fogalma közvetlen és közvetett tapasztalatok nyomán átértelmeződött: immár nem elsősorban az antik görög-római kultúrát jelölte, és nem is csupán a francia műveltséget foglalta magában, hanem az új mentalitást jelképező Angliát, Hollandiát, Belgiumot és Svájcot is beleértették. Ekkor terjedt el a latin, német és a francia mellett az angol nyelv ismerete. Az antik auktorok, a német államelméleti szerzők és a francia történészek és írók

²⁵ SZABAD György, *i.m.*, 7-73.

²⁶ SZÉCHENYI István, *Hitel*, *i.m.*, 1830.; SZÉCHENYI István, *Világ...*, *i.m.*, 1831.; WESSELÉNYI Miklós, *Balítéletekről*, *i.m.*, 1833.; BÖLÖNI Farkas Sándor, *Utazás Éjszaka-Amerikában*, Kolozsvár, 1938.; SZEMERE Bertalan, *Utazás külföldön*, I-II., Pest, 1845.

művei mellett a brit ökonómia, morálfilozófia és politika kortárs klasszikusainak a könyvei alkották immár a művelt ember olvasmányait.

A szellemi horizonton belül helyezkedtek el a lengyelek és az amerikaiak, a peremén pedig az Ottomán Birodalom a maga népeivel, Dél-Európa nemzetei közül az olaszok, a spanyolok és a portugálok, és nagy súllyal az ázsiai ellenségnek tartott „északi kolosszus,” az Orosz Birodalom, a fenyegető rém.

A szellemi és a politikai kontextust Európa jelentette a liberálisok számára, az viszont legfeljebb az egzotikum szintjén vagy az analógia révén tette megjeleníthetővé az északi népeket (a dánokat, a norvégokat, a svédeket és a finneket), és nyilvánvalóan Nyugat- és Közép-Európát, elsősorban az angolokat, a franciákat és a németeket kellett és lehetett rajta érteni. Európa nemcsak egyik részével azonosult, hanem elvonatkoztatás volt: a civilizáció és az alkotmányosság szinonimája, ám elvontságában csak ritkán bukkant fel.

A civilizáció és az alkotmányos fejlődés mintái Anglia, Franciaország és Németország voltak a maguk konkrét valóságában, korántsem kritikátlanul szemlélve. Az Egyesült Királyság persze a liberális minta-ország volt, bár Montesquieu eszményítő beállítást sokban kiegyenlítette Jeremy Bentham műveinek hatása, az írországi nyomor ismerete és a szuverén gondolkodás (amelyet a brit politikai élet eseményeinek elfogulatlan tanulmányozása ugyancsak kimunkálhatott).

Franciaországról sem volt olyan sommás a liberálisok véleménye, mint a konzervatívoké. Nemcsak a *jakobinus diktatúrát* és Napóleont látták, hanem a kiváltságrendszer eltörlését és az állami önkény minden fajtájával szembeni szabadságküzdelmeket is, és azt, hogy a korábbi abszolutisztikus rendszerektől eltérően 1830 óta Franciaországban alkotmányos polgári állam és erősödő polgári társadalom van.

A *francia centralizáció* csak kevesekre, mindenekelőtt Eötvös Józsefre, Trefort Ágostonra, Szalay Lászlóra és Csengery Antalra gyakorolt pozitív hatást. A legtöbb liberális számára az inkább riasztó példa volt, amelytől inspirálva Pulszky Ferenc egész cikksorozatot írt 1842-ben a központosítás ellen. A francia civilizáció teljesítményei és az alkotmányosság ottani kiépülése viszont mindannyiukból elismerést váltott ki, és kizárta, hogy azonosuljanak azzal a konzervatív torzképpel, amely az európai monarchikus politikai fejlődés mesterséges megszakítójának szerepében mutatta be a franciákat, a francia politikai képviseleti rendszert és kormányzási módot pedig megvalósíthatatlan elvek végzetes következményű alkalmazásaként. Ők ugyanis sokkal tüzetesebben ismerték a francia politikai viszonyokat, mint a konzervatív megbélyegzők. A brit és a francia tapasztalatok liberális megismerése és megismertetése pedig nem mechanikus mintakövetésre szolgált, hanem a hazai társadalom és

természet civilizálásának, s az önkényuralommal szembeni védekezés és kezdeményezés szükségleteinek az artikulálására.

A magyar liberálisok élménybeszámolót adtak az Amerikai Egyesült Államokról és figyelmeztettek az Orosz Birodalom terjeszkedésére, Svájcot és főleg a lengyel nemzetet, Lengyelország egykori (felosztott) területeinek lakosságát rokonszenvvel és együttérzéssel szemlélték, a német államok iránt viszont ambivalensek voltak.

Tartottak a Német Vámszövetség gazdasági fölényétől és különösen attól – nem is alaptalanul –, hogy az Osztrák Császárság belép a Zollvereinbe, hiszen félték a *germanizációtól*. A német nyelvű hírlapok voltak a legkönnyebben hozzáférhetőek a számukra, a német nyelv viszont nemcsak ismert és használt eszközük volt, hanem a civilizáció olyan hordozója, amelynek tartalmait meg kell magyarosítani, le kell fordítani magyarra. A porosz jobbágyfelszabadítás és adórendszer tanulságos példa, a porosz abszolutizmus pedig ellenfél volt, míg a német alkotmányos kísérletek és mozgalmak potenciális szövetségesek voltak a számukra. A magyar liberálisok vitatkoztak az augsburgi *Allgemeine Zeitung* magyarellenes cikkeivel – a cenzúra belső és a Metternich által befolyásolt hírlapi gárda külső korlátai között és ellenére. Rendszeresen jelentettek meg negyedéves kiadványt, röpiratot és ellenzéki politikai gyűjteményt Lipcsében és Hamburgban, hiszen a német politikai közvélemény befolyásolásán keresztül a nyugat-európai közvélemény rokonszenvét kívánták megnyerni. Ennek eredménye részleteiben máig nem tisztázott ugyan, de feltehetően nem ellensúlyozta, hiszen nem is ellensúlyozhatta a magyarellenes propaganda hatását.²⁷

A magyar liberálisok az európai alkotmányos nemzetek önrendelkezésen alapuló szövetségétől mindenekelőtt az Orosz Birodalom terjeszkedésének

²⁷ A magyar liberálisok külföld-képének feldolgozása elvégzendő feladat. A fentiekben kifejtett értelmezés bázisát a hírlapok, a röpiratok és az országgyűlési viták külfölddel kapcsolatos fejtegetései, híradásai és értelmezései alkották. A források felsorolását – terjedelmi okokból – mellőzöm. Érdeemes megismerni Pulszky Ferenc cikksorozatát és Kossuth erre vonatkozó kommentárját, amelyre a figyelmemet (mint Milovan Gyilas *Új osztály*-könyvének jóval bátrabb abszolutizmus-kritikára) Varga János hívta fel a hetvenes években: PULSZKY Ferenc, *i.m.*; Az Amerika-képre lásd: SZABAD György, *Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről*, *Századok*, (1975/3-4), 551-573.; VÖRÖS Károly, *The Image of America in Hungarian Mass Culture in the Nineteenth Century* = *Etudes Historiques Hongroises*, I-III., Budapest, 1985, II. 647-662.; JEDLICKI Jerzy, *The Image of America in Poland 1776-1945*, *Reviews in American History* (1986), 669-686.; ZÁVODSZKY Géza, *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország*, Budapest, 1992.; Az egész téma szélesebb összefüggésére: Charles KECSKEMÉTI, *i.m.*; Jerzy JEDLICKI, *A Suburb of Europe: Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilizations*, Budapest, 1999.; Maciej JANOWSKI, *Polish Liberal Thought before 1918*, Budapest, New York, 2004.; *Liberty and the Search for Identity...*, *i.m.*; *Discourses of Collective Identity...*, *i.m.*; TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Budapest, 2007.

megakadályozását, ezzel viszont új típusú egyensúlyviszonyok kialakítását remélték hosszú távon elérni. A Batthyány-kormány – Hajnal István által feltárt, Erdődy Gábor és Gergely András által kibontott – 1848-as külpolitikai törekvései nem voltak előzmények nélkül. A liberális reformellenzék külpolitikai horizontja ugyanis nyitottabb volt, mint konzervatív ellenfeleiké. Jellege összefüggött a jogkiterjesztő asszimiláció koncepciójával, és annak kontextusába illeszkedett. Jövőképe nem csupán a magyar középosztályi társadalom kialakításának belső feltételeire vonatkozott, hanem magában foglalta annak külső feltételrendszerét is. Ez viszont beleütközött a nem-magyar nemzetiségek létébe és törekvéseibe és az európai hatalmi egyensúly hagyományos felfogásába. Érvelésük pedig egyszerre tartalmazta az „európai mintakövetés” és a „nemzeti öncélúság” diskurzusainak tematikáját és logikáját.²⁸

VII.

1. A *szabadság* a liberális értelmezésben a politikai önkormányzatot és a személyes szabadságot egyaránt magában foglalta.²⁹ A *szabadság* ellentéte a *zsarnokság* volt. A zsarnokság, az önkény uralma, amely Platón szerint olyan ember uralma másokon, aki magán sem tud uralkodni, Arisztotelész szerint

²⁸ HAJNAL István, *A Batthyány kormány külpolitikája*, Budapest, 1957, 1987; ERDŐDY Gábor, *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban*, Budapest, 1988.; ERDŐDY Gábor, *Kényszerpályán: A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben*, Budapest, 1998.; GERGELY András, *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: A fümei vasút*, Budapest, 1982.; UÓ., *1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa történetéből*, Budapest, 2001.; UÓ., *Kossuth és a német egység (1841-1871)*, = Magyar évszázadok: Tanulmányok Kosáry Domkos 90. születésnapjára, szerk. ORMOS Mária, Budapest, 2003.

²⁹ Vö. Thomas HOBBS, *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*, ford. VÁMOSI Pál, Budapest, 1970, 184.; James HARRINGTON, *The Commonwealth of Oceana and A System of Politics*, ed. J. G. A. POCKOCK, Cambridge, 1992, 20.; Benjamin CONSTANT, *A régiek és a modernek szabadsága*, vál. LUDASSY Mária, ford. Csepeli Réka és mások, Budapest, 1997, 235-260.; Isaiah BERLIN, *Négy esszé a szabadságról*, ford. ERŐS Ferenc, BERÉNYI Gábor, Budapest, 1990, 107-512.; UÓ., *Liberty*, ed. Henry HARDY, Oxford, 2002, 252-328.; Hannah ARENDT, *The Human Condition*, Chicago, 1989, 22-78.; Hannah ARENDT, *A forradalom*, ford. PAP Mária, Budapest, 1991.; UÓ., *Múlt és jövő között: Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*, ford. MÓDOS Magdolna, Budapest, 151-180, UÓ., *A sivatag és az oázisok*, ford. MESÉS Péter, PATÓ Attila, Budapest, 21-207.; Értelmezésükre vö. LUDASSY Mária, „Sem vele, sem nélküle”: *Változatok a szabadság témájára*, Budapest, 13-139.; MÁRKUS György, *A szabadságról*, Beszélő (1997 augusztus-szeptember), 18-29.; UÓ., *Illúziók és realitások*, Beszélő (1997 augusztus-szeptember), 54-71.; KIS János, *A szabadságról - Márkus Györggyel vitázva*, Beszélő (1997 augusztus-szeptember), 30-53.; UÓ., *Margináliák*, Beszélő (1997 augusztus-szeptember), 72-82.; Michael IGNATIEFF, *Isaiah Berlin: A Life*, London, 1998, 218-263.; DÉNES Iván Zoltán, *Változatok a személyes és a politikai szabadság viszonyára*, Beszélő (2007 március), 40-57.

pedig egy ember uralma, aki hatalmát nem a köz, hanem a saját érdekében gyakorolja. A liberálisok értelmezése nem állt távol az ő leírásuktól sem, de a leginkább Montesquieu leírásával rokonítható.³⁰

A liberálisok a zsarnokságot és az abszolutizmust rokon értelmű kifejezéseként használták. Ennek ellentéte az *alkotmányosság* volt. Az *alkotmányosság* értelmezésekor is – több forrás mellett – mindenekelőtt Montesquieuból merítettek. Az *alkotmányosság* első megközelítésben a zsarnokság távollétét, a rendezett állami állapotot jelentette. Azt a helyzetet jelölte, amelyben a törvények uralma érvényesül az emberek uralma felett. A törvények uralmát pedig a hatalomkoncentráció megakadályozása, a hatalmi ágak szétválasztása biztosítja, és a politikai önkormányzat élte. Az, amelynek tagjai személyükben szabadok, s akik politikai közösséget, nemzetet alkotnak. A *szabadság* a nemzet alapja, a *nemzet* a szabadság közege.

A *nemzet* az önkormányzat, a közélet kerete, tárgya és eredménye, tartalma pedig mindenekelőtt az alkotmányosság, a *szabadság*. A nemzet ugyanis *politikai közösség*, amelyet a leszármazás, a közös múlt, annak hagyománya és emlékezete, az annak során átélt élmények, a nemzeti nyelv, a kultúra és elsősorban az alkotmányosság, a jogok és kötelességek gyakorlása határoz meg. A nemzet az alkotmányosságon alapul, az pedig a szabadságon.³¹ Bibó István kifejezésével élve a *közösség ügye* a *szabadság ügyével* szétválaszthatatlanul összekapcsolódott.³² A szabadság élményét és áldásait a *nemzet*, a *politikai közösség* biztosítja az egyénnek, aki jogaival élve válik *szabad emberé*, a politikai közösség iránti kötelességeit pedig magától értetődően teljesíti, hiszen a saját közösségét, a saját szabadságát szolgálja ezzel.³³

A magyar liberálisok *liberális nacionalista* eredetű szabadságfelfogását Kossuth értelmezte át. Az ő értelmezése *demokratikus* irányú és *republikánus* ihletettségű volt. *Nemzet- és szabadság-értelmezése* feltételezte egymást, ahogy

³⁰ MONTESQUIEU, *A törvények szelleméről*, ford. CSÉCSY Imre, SEBESTYÉN Pál, Budapest, 2000.

³¹ Ez persze program, Dávidházi Péter fogalomhasználata szerint nemzetkép, amelyben az államközösségi, a hagyományközösségi és az eredetközösségi narratívák elemei is jelen vannak: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése...*, *i.m.*, 130-132.; Vö. Ernst H. KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, Princeton, NJ, 1957.; SZÜCS Jenő, *Nemzet és történelem: Tanulmányok*, Budapest, 2000, 189-279, 327-668.; UÓ., *A magyar nemzeti tudat kialakulása: Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*, szerk. ZIMONYI István, Szeged, 1992, 11-266.; Vö. KOVÁCS Gábor, *Az európai egyensúlytól...*, *i.m.*, 354-388.; S. VARGA Pál, *i.m.*, 159-621.

³² BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok*, *i.m.*, I. 466-467, II. 219.

³³ A közjóra használt leggyakoribb szinonima, „a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága” – mint tudjuk – Jeremy Bentham kifejezésének korabeli magyarra fordítása, amelyet Széchenyitől Kossuthig a magyar liberális elit tagjai átvettek. Vö. Charles KECSKEMÉTI, *i.m.*

politikai és *egyéni szabadság*-interpretációja is egymásra vonatkozott. A *közösség ügye* és a *szabadság ügye* az ő értelmezésében elválaszthatatlan volt egymástól.³⁴

A *szabadság* a liberálisok számára egyszerre jelentette a *személyes szabadságot* és az önkormányzattal azonosított *politikai szabadságot*. A kettő felfogásukban feltételezte egymást: a politikai szabadság a személyes szabadság garanciája volt, a személyes szabadság pedig a politikai szabadság eredménye. Ennek eredményeként alakul ki a szabadság *rendje*, az alkotmányos politikai közösség, a polgári nemzet állama.

A konzervatívok alapvető ellentétpárja a *rend* és az *anarchia* volt. A *rend* az uralkodó felségjogán és az általa adományozott kiváltságokon alapuló alkotmányosságot jelölte. Az uralkodó által adományozott *kiváltság* a kiváltság nélküliekkel szemben a kivételes, személyre szóló állapotként birtokolt (eredetileg közvetlen királyi bíraskodás alá tartozást jelentő) *személyes szabadságot* és a jogérvényesítés, a *politikai életben való részvétel* privilégiumát jelentette.

Mindez felfogásuk szerint az *egyéni érdemen*, az egykori *vitézségen* és a jelenlegi *vagyoni állapoton* alapult. A kiváltságosok világába belépést a nemesítés teszi lehetővé, s a hatalmi ágak a közéletben azért sem válhatnak el mereven egymástól, hiszen az uralkodó olyan alkotmányos király, aki Isten kegyelméből kormányozza alattvalói életét, és nem csupán az állam folytonosságának a jelképe, hiszen személyi hatalma az alkotmányosság forrása.

Az *alkotmányosság* azt jelenti, hogy az uralkodó a magyar kormányzások meghallgatásával, és nem azok kikapcsolásával hozza meg döntéseit. Ő nevezi ki a bírákat és a kormányzások főtisztviselőit, s ő hívja meg a törvényhozás tagjait, hogy tanácskozzanak. Természetesen azt nevez ki és hív meg, akit arra méltónak tart. A törvényhozás részei merev szubordinációban kapcsolódnak egymáshoz: az alsótábla a felsőtábla alá tartozik, a felsőtábla pedig közvetlenül az uralkodónak van alárendelve, amelynek tagjai a zászlósurak, a bírák, a kormány főtisztviselői, valamennyien az uralkodó tanácsadói.

³⁴ MONTESQUIEU, *i.m.*, 56-83.; Vö. Philip PETTIT, *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, Oxford, 1997.; Quentin SKINNER, *Liberty before Liberalism*, Cambridge, 1998.; Hannah ARENDT, *Múlt és jövő...*, *i.m.*; UŐ., *A sivatag...*, *i.m.*; KIS János, *Az állam semlegessége*, Budapest, 1997.; UŐ., *Alkotmányos demokrácia: Három tanulmány*, Budapest, 2000.; *Republicanism: A Shared European Heritage*, 2 volumes, szerk., GELDEREN, SKINNER, Cambridge, 2002. A liberális nacionalizmusok összehasonlító elemzése hiányzik. Az ebbe az irányba mutató első lépéseket – az általam ismert irodalomban – az alábbi művekben találhatjuk: VARGA János, *Helyét kereső...*, *i.m.*; *Szabadság és nemzet: Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 1993.; Yael TAMIR, *Liberal Nationalism*, Princeton, NJ., 1995.; Jerzy JEDLIŃSKI, *A Suburb of Europe...*, *i.m.*; Maciej JANOWSKI, *i.m.*; *Liberty and the Search for Identity*, *i.m.*; *Discourses of Collective Identity...*, *i.m.*;

Az alkotmányos politizálás ugyanis nem a nép képviselőjét, hanem az uralkodónak adott jó tanácsokat és az iránta megnyilvánuló engedelmséget jelenti. Ennek megváltoztatása *anarchiát, felfordulást, csócseléksuralmat*, de legalábbis az *érdemre alapozott kiváltságrendszer* pusztaságra birtoklásra, nyereszkesedésre, *birtoklásvágyon alapuló kiváltságrendszerrel* való felváltását jelenti. Ennek kezdeményezői a birtoktalanok nevében fellépő *értelmiségiek*, akik igazságot követelnek, de saját meggazdagodásukat készítik elő, és a fennállónál rosszabb függőségi viszonyokat honosítanak meg. Ezzel viszont az alkotmányos politizálás résztvevői, az egykori vitézségért kapott földbirtok alapján szerveződött nemzet pusztulását készítik elő. *Regnum* és *natio*, *királyság* és *nemzet* ugyanis összefügg egymással: a királyság az ország, ennek alapja pedig a nemesség, amely nemzetet alkot. Ennek veszélyeztetése megvalósíthatatlan ábrándokkal, utópiákkal, köztársasági kísérletekkel egyszerre ütközik az európai nagyhatalmi egyensúlyba, az emberi természet hierarchikus társadalmi tagolódással való megfékezésének szükségességébe, az Isten kegyelméből való rendbe, s az érdemnek a pusztasággal szembeni felsőbbrendűségébe. Így értelmezésük szerint a hivatott, józan, reális, értelmén alapuló politizálás áll szemben a dilettáns és irreális érzelmi politizálással.

A konzervatívok láthatóan sokat kölcsönöztek az *antik államforma-értelmezések* tipológiáiból, Montesquieu alapvető könyvéből, Edmund Burke francia forradalomra vonatkozó bírálatából. Számos – közvetlen filológiai hatást ki nem mutatható – párhuzamot találunk az ő kritikáik, valamint Charles de Bonald és Joseph de Maistre fejtegetései között.³⁵ Még inkább hatott rájuk Adam Müller, Friedrich Karl Savigny és Karl Ludwig Haller államértelmezése.³⁶

Az *antik államforma-értelmezésekből* a demokrácia-kritikákat, a királyság és az arisztokrácia magasabbrendűségének tételeit és érveit vették át, Montesquietől pedig a monarchiára vonatkozó fejtegetések közül szemezgettek. Burke francia forradalom-kritikáját láthatóan Friedrich Gentz fordításában ismerték, abból merítettek.³⁷ Mindenekelőtt azonban Müller és Savigny értelmezésének hatását

³⁵ *Oeuvres de M. de BONALD*. I-XI.; Paris., 1818.; *Oeuvres complètes de Joseph de MAISTRE*, I-XIV., Lyon, Paris, 1884-1887.; Vö. LUDASSY Mária, *A trón, az oltár és az emberi jogok: Katolikus és liberális gondolkodók a restauráció korabeli Franciaországban*, Budapest, 1984, 7-15.; Isaiah BERLIN, *Az emberiség göcsörtös fája: Fejezetek az eszmék történetéből*, szerk. Henry HARDY, ford. PAP Mária, Budapest, 1996, 133-242.

³⁶ Karl Ludwig von HALLER, *Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands: der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt*, I-II., Winterthur, 1816-17.; Friedrich Karl von SAVIGNY, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Heidelberg, 1841.; Adam MÜLLER, *Vom Geiste der Gemeinschaft: Elemente der Staatskunst, Theorie des Geldes*, Leipzig, 1931.

³⁷ Edmund BURKE, *Betrachtungen über die französische revolution*, Übersetz. Friedrich von GENTZ, Berlin, 1793.

látjuk érvelésükön. Azt, hogy állam nélkül nincs és nem is lehet társadalom, azok elválaszthatatlanok egymástól, maga az elméleti elválasztás pedig értelmetlen fikció.

A „szabadság” és a „tulajdon” reformellenzéki táborának elitje – Varga János szíves közlése szerint – az 1840-es évek második felében kétszáz fő körül lehetett, míg az arisztokratikus liberálisok Széchenyi vezette élgárdája hozzávetőleg ötven személyt foglalhatott magában. A konzervatívok pártalakítási konferenciáján százötvenketten voltak jelen, ezek egy része viszont hivatalból kirendelt államhivatalnok volt. A tisztikar által vezényelt közlegényi állomány, a pártok derékhadának mennyiségi mutatói még feltárássra várnak. Óvakodnunk kell nemcsak a 20. századi központosított és fegyelmezett tömegpártok sajátosságainak a visszavetítésétől, hanem attól is, hogy egy-egy régióhoz, társadalmi réteghez és vallásfelekezethez kössük a klubszerű és heterogén összetételű pártok mozgósítható híveit. Sem a „*dunántúli-tiszántúli*”, sem a „*mágnás-közneve*”, sem a „*katolikus-protestáns*” szembeállítás nem felfedi, hanem elfedi a társadalomtörténeti feltárássra és elemzésre váró bázist. Annyit állíthatunk csupán, hogy a liberális reformellenzék táborában meghatározó lehetett a köznevesek és az értelmiségiek súlya, míg a konzervatívok között a főnevesek és a rendi állam hivatalnokai voltak nagyobb számban.

2. A liberálisok közösségi identitásprogramja, múltértelmezése, szószólói szerepfelfogása és egyéni identitása korántsem volt azonos vagy egynemű, ahogy a konzervatívoké sem. Mégis megfogalmazhatunk néhány tanulságot.

Mindenekelőtt azt, hogy a liberálisok közösségi identitásprogramja igen különböző elemeket tartalmazott: a középosztályi társadalom, az alkotmányos nemzeti állam és a regionális középhatalmi egyensúly egymást feltételező programját, az elmaradottság (felvilágosult abszolutista és liberális) és az abszolutizmus (liberális) ellenségképét, a kiváltságrendszer átértelmezve átalakításának, a jogkiterjesztő asszimilációnak a stratégiáját. Múltértelmezésük kritikai és projektív volt, hiszen a kívánatos jövőt gyakorta a múltba vetítették vissza. Szószólói szerepkörük furcsa vegyülete a felvilágosult és a liberális elhivatottságot mutató értelmiségi szerepfelfogásoknak, amelyek a nemzet elhivatott útmutatójának önképével társultak. Ennek szekularizált vallási elemei nyilvánvalóak, s a két jeles irodalomtörténész monográfus szempontjait érdemes vonatkoztatni rájuk. Csakúgy, ahogy az eredet-, hagyomány- és államközösségi narratívák kategóriáit. Annak ellenére, hogy éppen ezektől szakadtak el, hiszen új államközösségi, a jövőre vonatkozó narratívát dolgoztak ki a három – történelmi elbeszélés elemeinek felhasználásával és átalakításával.

A konzervatívok „fontolva haladó” programja az arisztokrácia kiváltságainak megőrzését, a birodalmon belüli munkamegosztásban az

agrárszállító szerep elnyerését és bebiztosítását, és a birodalmi status quo fenntartását foglalta magában. Közösségi identitásprogramjuk a nemesség és a nemzet azonosításán, a radikalizmussal egybemosott liberalizmus ellenségképén, az *arisztokrácia* és az *oligarchia*, illetve az *arisztokrácia* és az *ochlokrácia* szembeállításain, s az abszolutista birodalmak status quojának megbonthatatlanóságán alapult. Múltértelmezésük többszálú volt, de mindegyiket az Isten kegyelméből való rend és az arisztokrácia eszményítése és az ezzel szembeni törekvések megbélyegzése uralta. Szószólói szerepkörük a hivatott politikusoké, az Isten kegyelméből uralkodó és az alkotmányosságot védelmező király tanácsadóié. Azoké, akik legitimitásukat nem a közélet arénájában kell, hogy utólag elnyerjék, hiszen azt az uralkodótól kapták. Önmagukról kialakított képük szerint nem a közéletre alkalmatlannak tartott többséget, hanem a minőséget, a rendet, az alkotmányosságot és a realitást képviselték, személyes identitásukat pedig a kiváltságrendszerben elfoglalt helyük határozta meg.

VIII.

Számos identitásprogram és múltkonstrukció született a 19 század második felében és a 20. század elején, amelyek vizsgálata érdekes és tanulságos.³⁸ A következő nyolc fejezetben mégsem erre vállalkozom. Arra keresem a választ, hogy milyen jellegűek voltak és hogyan kapcsolódtak egymáshoz három – jóval későbbi – *történelmi elbeszélésbe ágyazott kollektív identitásprogram nemzetfogalmi*. Mind a három konstrukció a *nemzeti alkotás-diskurzus etnokulturális* beszédmódjának a sajátosságait viselte magán. Kettő annak paradigmatisz részese és alakítója volt, a harmadik pedig a diskurzus lezárójának tekinthető. A szerzők: Szekfű Gyula (Székesfehérvár, 1883 - Budapest, 1955), a nagyhatású konzervatív történetíró, a *reálpolitikus*, Németh László (Nagybánya, 1901 - Budapest, 1975), a nagy életművet hátrahagyó – máig hitviták keresztútjében álló – író, a *próféta*, és Bibó István (Budapest, 1911 - 1979), a 20. századi legnagyobb magyar demokrata politikai gondolkodó, a *szelíd lényeglátó*. A történetíró „*nagymagyar-kismagyar út*”-ja, az író „*mélymagyar-hígmagyar-jöttmagyar*” tipológiája és a politikai gondolkodó „*túlfeszített lényeglátók és hamis realisták*” szembeállítása a magyar szellemi és politikai élet (és az újkori magyar történelem) háromféle értelmezését, nemzetfogalmát, és identitásprogramját

³⁸ Vö. SZABÓ Miklós, *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986: Válogatott tanulmányok*, Budapest, 1989.; Uő., *A magyar nemesi liberalizmus, i.m.*; Uő., *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*, Budapest, 2003.; TAKÁTS József, *i.m.*

jelölte, és kettő közülük egyúttal egyéni identitás- és szerep-meghatározás volt.³⁹

Szekfű Gyula *nagymagyar út* alatt azt a koncepciót értette, amelynek hívei felülemelkednek a „*kuruc-laban*”, *keleti-nyugati, Habsburg-ellenes-Habsburg barát* ellentétén, hiszen – szerinte – ennek a felfogásnak a lényege a magyar állam integritása, annak helyreállítása. Arról – a konkrét összefüggésekben – viszont mindig kiderül, hogy a *nagymagyar út* nemcsak a *kismagyar út* ellentéte, hanem egyúttal a magyar állam integritása és fenntartása szempontjából a kívánatos koncepció és magatartás. A *nagymagyar út* tehát nem egy ellentét egyik pólusa, hanem egyszerre jelöli a *kismagyar út* kizárását, tagadását, és az ellentétén való felülemelkedést. Az ellentétén felülemelkedés tehát – furcsa módon – az ellentét egyik pólusának a tagadásával azonos. A *kismagyar út* ugyanis a 16-17. században a magyar állam teljes integritását feladó, sérelmi, Erdélyre, a protestantizmusra és a törökre támaszkodó, Habsburg-ellenes kurucság, majd a 19. században a magyar liberalizmus sérelmi kurucsága, illetve a 20. században a balkáni államok közé süllyesztő *turanizmus* kurucsága. Jelentése: *a mindenkori népszerű és felelőtlen demagógia, az érzelmi politizálás, a szenvedélyek elszabadulása*, amely kizárja a *felelős politizálás* lehetőségét, lerombolja annak eredményeit. A történelmi állam integritását biztosító kívánatos *nagymagyar út* és az integritást kockáztató, azt aláásó *kismagyar út* ellentétében szinte mindig az utóbbi van az erősebb pozícióban, hiszen a közvélemény éretlen, és emiatt sokkal inkább lehet hatni az érzelmeire, mint az ítélőképességére. Holott a *nagymagyar út* hívei által képviselt történelmi állam az, amely keretet, szerveződést és tartalmat ad a nemzetnek, és így biztosítja annak létét és nevelődését. A történelmi állam ugyanis nemcsak a nemzet létezésének a feltétele, hanem egyúttal a fogalom lényege.

Szekfű Gyula számára a *kismagyar út* ellenségkép volt, a *nagymagyar út* pedig a kívánatos politikát megjelenítő önkép. Az ellentétpár a múltba visszavetített, a jót és a rosszat képviselő, időtlenné merevített séma, amelyben a rosszat a magyarság bűneit megtestesítő barbár és emocionális *Kelet*, a jót pedig a Habsburgokkal és a – velük való megegyezés terhét és felelősségét vállaló – magyar arisztokratákkal azonosított civilizált, racionális *Nyugat* képviseli. A

³⁹ Az elemzés szellemi alapja: BIBÓ István, *Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája*. MTAKK, Ms 5113/86.; DÉNES Iván Zoltán, *A „realitás” illúziója: A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*, Budapest, 1976.; UŐ., *Eltorzult magyar alkát...*, i.m.; UŐ., *Európai mintakövetés...*, i.m.; UŐ., *Megkettőzött „európai mintakövetés” és „nemzeti öncélúság”: Szekfű Gyula Rákóczi-képe és magyar liberalizmus-ábrázolása*, Világosság (2002/47); BALOG Iván, BALOG Iván, *Politikai hisztériák...*, i.m.; UŐ., *Etnicitás és legitimitás összefüggései Bibó műveiben*, Beszélő (2005 június-július), 157-162.; KOVÁCS Gábor, *Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus Bibó István gondolatvilágában*, Regio, (2002/3); UŐ., *Az európai egyensúlytól...*, i.m.; TÓTH-MATOLCSI László, *Ravasz László...*, i.m.; UŐ., *Műhely a lebetetlenhez...*, i.m.; TRENCSENYI Balázs, *A politika nyelvei...*, i.m.

séma eredetileg Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című könyve körül 1914-ben kirobbant politikai botrány kulcsélményének hártó és megbélyegző értelmezése volt. A történetíró ezt az értelmezést később a változó viszonyokhoz adaptálta. Ez volt az a lélektani fundamentum, amelyet Szekfű Gyula historiográfiai és történelmi sémával, a „népszerűtlen realpolitikus – népszerű demagóg – éretlen és elcsábított közvélemény” konstrukciójával magyarázott meg önmagának, a számára fontos személyeknek és olvasóinak. Erre a konstrukcióra épültek későbbi értelmezései.⁴⁰

IX.

Szekfű Gyula történelmi elbeszélésének szűkebb kontextusa *A száműzött Rákóczi*-botrány, annak lélektani hatása volt. A történetíró számára fontos vonatkoztatási rendszert jelentett emellett egyrészt az osztrák – centralizáció párti – történetírás, másrészt a Friedrich Meinecke nevéhez köthető német államtörténelmi irodalom, valamint az, hogy Szekfű a korabeli magyar történetírást provinciálisnak tartotta. A szélesebb kontextust viszont a huszadik század elején már szinte mindent elborító magyar „közösségi skizofrénia” alkotta. Az, amely olyan – egymással össze nem illő – szimbolikus személyek, események és értékek (elvont sémákkal elfedett) összeegyeztetésének a következménye volt, mint II. Rákóczi Ferenc és Károlyi Sándor, az aradi tizenhármak és Ferenc József, a *függetlenség* és az idegen uralommal kötött *kiegyezés*. „A mindebben rejlő reménytelen ellentmondás előbb-utóbb napvilágra kellett, hogy jöjjön: az egész ország nem helyezkedhetett Jókai Mór álláspontjára, aki ... egész életében gúszolta az aradi vértanúkat, és minden este imádkozott azok kivégzőjéért, a királyért.”⁴¹

Szekfű Gyula ennek a *politikai tudathasadásnak* a konzervatív „realista” feloldási típusát képviselte. Azt, amely a szerző későbbi politikai metamorfózisai mögötti konstans bázist és folytonosságot képezte. Önképét a *nagy realisták*, a *nagymagyarok*, ellenségeképét viszont az illúziókat kergető, érzelmi

⁴⁰ SZEKFŰ Gyula, *A száműzött Rákóczi, 1715-1735*, Budapest, 1913.; UÓ., *Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában*, Akadémiai Értesítő, (1914), 251-260. UÓ., *Újabb válasz bírálóimnak*, Történelmi Szemle (1914), 452-480.; UÓ.; *Megjegyzések Márki nyilatkozatára*, Történelmi Szemle (1914), 635-637.; UÓ., *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* é.n., 1916.; Szekfű Gyula, szerk., DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 2001, 167-172.; Értelmezésére: R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly Kálmán és történetírása*, Budapest, 1961.; UÓ., *A pozitívista...*, i.m.; DÉNES Iván Zoltán, *A „realitás” illúziója: i.m.*; UÓ., *Eltorzult magyar alkat...*, i.m.; UÓ., *Európai mintakövetés...*, i.m.; UÓ., *Megkettőzött „európai mintakövetés” i.m.*, 168-178.; UÓ., *Kossuth-képek...*, i.m.; MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*, Budapest, 2001.; TRENCSENYI Balázs, *A politika nyelvei...*, i.m.

⁴¹ BIBÓ István, *Németh László...*, i.m., 3.

politizálást képviselő *kismagyarok* alkották. Ennek a konstrukciónak a hazai forrásai a reformkori konzervatív publicisztikájának, Széchenyi negyvenes évekbeli – önmarcangoló, személyeskedő és rendkívül igazságtalan – *vitáiratainak*, Kemény Zsigmond 1850-1851-es – önmagát és a nemzetet felmentő és Kossuthot démonizáló – *röpiratainak*, Gyulai Pál *hübrisz*-elméletének, Asbóth János *Három nemzedékének* és Szécsen Antal *publicisztikai és történelmi gyűjteményeinek* a szembeállításai voltak.⁴² A konstrukció megalkotásának személyiségbeli és érzelmi bázisát pedig Szekfű Gyulának a provinciálisnak minősített magyar történetírással szembeni fölényérzete, *A száműzött Rákóczi*-botrány traumája és Trianon sokkja egymást erősítve képezték.

Szekfű Gyulának komoly fenntartásai voltak a nemzeti függetlenség visszavetítéseivel és a töretlen haladásba vetett hittel, a demokratikus politikai berendezkedéssel, és az emberi természet derűlátó, bizakodó értelmezésével kapcsolatban. A mindenkori nagyhatalmi adottságoknak viszont meghatározó jelentőséget tulajdonított, a külpolitikai sikert igen nagyra értékelte, és az államot, intézményeit és hagyományait kiváltképpen tisztelte. A történelemtől kialakított képet, a történelmi tudatot, a nemzeti hagyományt és az államrendet történelemalakító tényezőknek tartotta. Az „*európai mintakövetés*” diskurzusának leszűkített (az európaiságot a Habsburg Birodalommal azonosító) változata felől mozdult el a „*nemzeti öncélúság*” diskurzusa irányába úgy, hogy közben átmoralizált értelmezéssel megkettőzte, jó és rossz típusokra osztotta fel Európát (német-francia, romantika-liberalizmus, Habsburg-Oszmán, Nyugat-Balkán, realitás-illúzió) és Magyarországot (*nagymagyar-kis magyar út*). Ezzel egészen különböző helyzetekben biztosítani tudta magának az ítélkező pozícióját és területen kívülségét olyannyira, hogy 1945 után újból erkölcsi leckéztetésben részesíthette olvasóit, a „*keresztény középosztály*” reális helyzet-felmérésre törekvő tagjait. Nemzetfogalmát a nagyhatalmi erőviszonyokkal számot vető, ahhoz alkalmazkodó, a kiskorú társadalomról gondoskodó és a nemzeti műveltség feltételeit biztosító *paternalista állam* képe határozta meg, nemzetfogalmát és identitásprogramját pedig az ez iránti lojalitás. Mindezt úgy fogalmazta meg, hogy időről időre megjelölte azokat a tévutakat, amelyeket el kell kerülni és azokat a személyeket, akik a tévutakat képviselik. A tévutak ellenségképet, a kívánatos állapot pedig önképet alkottak. Az ellenségkép egyszerre jelölte Szekfű Gyula ellenfeleit, ellenségeit, azok múltbeli archetípusait, valamint azt a magatartás- és helyzettípust, amely a nemzetet veszélyeztette és veszélyezteteti. Az önkép a tudós történészt és politikus elődeit jelentette. Ugyanakkor kimondatlanul, de nyilvánvalóan jelölte a *filozófus király*, a *bívatott politikus* és annak befolyásos *tanácsadója* archetípusát és

⁴² DÉNES Iván Zoltán, *Közügyé emelt kiváltságörzés...*, i.m.; Uő., *Kossuth-képek...*, i.m.

mondanivalóját, a *bölcs és felelős reálpolitikust*. Azt, hogy mi a *helyes magatartás, politika*, kivel és mivel kell lojálisnak lenni és mi a *realitás*.

X.

Németh László „*mélymagyar*” - „*hígmagyar*” ellentétpárja az értékteremtő értelmiség kontraszelekciójára vonatkozott. Arra, hogy vajon kik adták a nyelvújítás – az ő értelmezésében: idegen minta kritikátlan és erőszakos alkalmazása a magyar kultúrára – óta a magyar irodalmi és – ezen keresztül a – szellemi élet nyelvi, kulturális és erkölcsi mintáit. Azok, akik igazi értékeket alkottak, és közülük volt az őket körülvevő világhoz (hiszen bele voltak ágyazódva egy-egy helyi közösség hagyomány- és értékvilágába, tevékenységük és teljesítményük mintegy abból nőtt ki), vagy pedig azok, akik nem értékeket, hanem szellemi árukat állítottak elő, nem kötődtek semmiféle közösséghez és sikerük a silány, jellegtelen, felszínes szórakoztatást tette általánossá és kizárólagossá. Minthogy ők, a *hígmagyarok* váltak a mintaadókká, a *mélymagyarok* pedig sorra-rendre peremre szorultak, elszigetelődtek és kihaltak, a hígság teremtette úrbe beköltözhettek a *jöttmagyarok*, akik ha akarták volna, sem lettek volna képesek pótolni a nemzeti hagyomány értékvilágába ágyazottságot. Csak éltek azokkal a lehetőségekkel, amelyek a megérkezésük előtt már lejátszódott, a szellemi elitben lezajlott fordított kiválasztás következményei voltak. A szellemi kontraszelekció általánossá vált és átveddött a politikai életbe is. Az értékes kiszorult, a silány győzött, a betelepült pedig felélte a lehetőségeket. Az irodalmi, a szellemi és az erkölcsi élet mintaadói ugyanis rossz mintákat adtak, amelyek hosszabb távon a közösségi élet egészét átítták és megrontották. A feladat a kontraszelekció leállítására, az értékes minták általánossá tétele, a közösségi értékelés regenerálása volt és maradt.⁴³

Németh László „*pánliterátor*” értelmezése a *közösség - társadalom*, valamint a *kötelesség - fogyasztás* szembeállítására épült. Szekfű Gyula hanyatlástörténeti sémáját a nemzeti közösség erkölcsi züllése irányából gondolta újra. Nem az állami integritás „*labanc*” és „*kuruc*” felfogásának híveit, hanem a szellemi élet értékes alkotóit és sikeres, de nem értékes mintaadóit szembesítette egymással: Nála is fellelhetjük a kimondatlan, de érzékeltetett ellentétpárt: *értékes, tehát népszerűtlen* (sikertelen) – *népszerű* (sikeres), *tehát értéktelen*. Ám ahogy a *mélymagyarok* nem azonosak a *nagymagyarokkal*, úgy a *hígmagyarok* sem azonosak a *kismagyarokkal*. Az összefüggés fordítva sem igaz: a *mélymagyarok* nem *kismagyarok*, s a *hígmagyarok* nem *nagymagyarok*.

⁴³ NÉMETH László, *Sorskérdések*, szerk. GREZSA Ferenc, Budapest, 1989, 408-482.

A szellemi élet kontraszelekciójának leírása reménytelenül összefonódott az asszimilációs vitákkal. A *mélymagyar* minta pedig éppúgy egyszerre volt Németh László önképe és a nemzeti regenerálódás programja, ahogy Szekfű Gyula számára a *nagymagyar út* jelentette ugyanazt.

XI.

Németh László alapjában két forrásból merített. Az egyik – nyilvánvalóan – Szekfű Gyula történelmi elbeszélése, annak alapstruktúrája volt. A másikat viszont Szabó Dezső kontraszelekció-sémája alkotta. Eszerint két világ állt és áll egymással szemben Magyarországon: az *archaikus, magába zárt parasztság* és a *modern, külföldre tekintő felső réteg*. Ez a hasadás az idegen hódításból, a Habsburg uralomból következett. Abból, hogy az idegen dinasztia nemzeti elkötelezettség híján – az alkotmányos politizálás magyar nemesi törekvéseivel szemben – felülről és kívülről verbuvált helytartókat, új arisztokráciát és polgárságot a magyarok fölé. Mindez oda vezetett, hogy a külföldi mintákat követő és alkalmazó idegenek gyarmatosították a nekik kiszolgáltatott, az idegen állam által elnyomott magyarokat. Ez a 17-18. században következett be, és a 19. századi függetlenségi törekvések leverése után a kiegyezés véglegesítette azzal, hogy a kiépülő magyar államot hozzákapcsolta a Habsburgok – önmagát túlélő és pusztulásra érett – államalakulatának sorsához. Ekkor lett a kiépülő ipar és kereskedelem, s ezen keresztül a kapitalizmus a bevándorló zsidók, az állam és

a hadsereg a németek, a magyar szellemi élet pedig mindkettő monopóliuma. A dualista magyar állam nem védte meg a magyarokat sem ettől, sem a nemzetiségek elszakadást célzó törekvéseitől és szervezkedéseitől. Mindez együttesen azt eredményezte, hogy a magyarok a világháborúban idegen érdekekért áldozták vérüket, s a világháború után bekövetkezett forradalom a zsidók, az ellenforradalom pedig a németek uralmához vezetett, miközben a magyarok tömegei idegen államok hatalma alá kerültek, a kiépülő ellenforradalmi rendszer pedig elsikkasztotta a parasztság felszabadítását és a kiegyezés rendszerének újabb kiadását hozta. A Szent István-i magyar birodalom (a soknemzetiségű történelmi Magyarország visszaállításának programja) viszont – Szekfű Gyula értelmezésével szemben – nem lehet a megvalósítandó magyar demokrácia eszménye, hiszen hiú ábránd és történelmietlen visszavetítés. Egyrészt azért, mivel a kisebbségvédelem nem alkotta és nem is alkothatta Szent István politikájának részét, mivel abban a korban, amelyben az első magyar király élt, a nemzeti érzés és öntudat még egyszerűen nem létezett. Másrészt azért, mivel a nemzetiségek immár önálló államokat alkottak, s azokról nem fognak lemondani. A Habsburg restauráció pedig még ennél is kevésbé kívánatos, hiszen a Habsburgok állama végzetes államalakulat volt és emiatt 1867, a „*rettenetes esztendő*” az ezer éves magyar történelem legvégzetesebb dátuma.⁴⁴

⁴⁴ SZABÓ Dezső, *A banya mélye felé*, Budapest, 1940.; Uő., *A magyar Káosz: Pamfletek*, szerk.

Szabó Dezső történelmi elbeszélése és szerepe *a magyar politikai skizofrénia* „*keuruc*,” *függetlenségi feloldása* volt. Olyan, amely *etnocentrizmust, antiszemitizmust, német-ellenességet, nemzeti elzárkózást, parasztmitológiát és zseni-tudatot* egyaránt tartalmazott, s amely a *reálpolitika ádáz prófétái* leleplezésének magatartásával társult.⁴⁵

XII.

Németh László történelmi elbeszélésének kontextusát a *nemzeti alkatról folytatott* két világháború közötti *diskurzus*, annak *etnokulturális* nyelvezete és tematikája alkotta.⁴⁶ Maga az elbeszélés pedig egyszerre volt hanyatlástörténet, megújulási program és normatív önmeghatározás. Közvetlenül Farkas Gyula művére épült.⁴⁷ Arra, amely Szekfű Gyula sémáját, a *Három nemzedék* hanyatlástörténeti elbeszélését és Horváth János *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége* normatív irodalomszemléletét illusztrálta és alkalmazta.⁴⁸ Németh László számára nem a *liberalizmus átvétele* és az *érzelmi politizálás*, hanem a *külföldi minta átvétele* (a nyelvújítás) és a közösségbe ágyazott *mintaadók kisebbségbe szorulása* lett minden baj forrása. A *Három nemzedék* és a *Kisebbségben* műfaja és előfeltevése ugyanis közös volt. Az, hogy a magyarság belső okokból katasztrofális helyzetbe került.

Németh László Szekfű logikáját követte ugyan, de kérdésfeltevése Szabó Dezsőé volt. Ő nem arra kereste a választ, hogy mi okozta Trianont, a történelmi Magyarország felosztását, hanem arra, hogy mi eredményezett „*zsidó*

NAGY Péter, Budapest, 1990.; UÓ., *A végzet ellen: A magyar kisebbségi többség sorsa a többségi kisebbségek között*, Budapest, 1991.; UÓ., *Az egész látóhatár: Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok*, I-II., Budapest, 1991.; Vö. SZABÓ Miklós, *Politikai kultúra...*, i.m., 209-216.

⁴⁵ FÜLEP Lajos, *Nemzeti öncéliség*, Válasz (1934/1), 2-23.; DÉNES Iván Zoltán, *A szabadság kis körei: Tanulmányok Bibó István életművéről*, Budapest, 1999, 63-72.; Vö. DÁVIDHÁZI Péter, i.m., 19-55, 148-167.

⁴⁶ DÉNES Iván Zoltán, *A szabadság kis körei...*, i.m.; TRENCSENYI Balázs, i.m.

⁴⁷ FARKAS Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867-1914*, Budapest, 1938.

⁴⁸ SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*, Budapest, 1920.; HORVÁTH János, *Aranytól Adyig: Irodalmunk és közönsége*, Budapest, 1921.; Vö. DÁVIDHÁZI Péter, i.m., 817-961.

és a sváb térbódítást” a magyar szellemi és a politikai életben. Szekfűhöz hasonlóan építette be *hanyatlástörténeti értelmezésébe* Kemény Zsigmond röpiratait és Gyulai Pál *hübrisz-értelmezését*. Ő is – ahogy a *Három nemzedék* szerzője – a „*külföldi mintakövetés*” és az „*öntörvényű magyar fejlődés*” belső igényeinek szembeállításával indította gondolatmenetét, de Szekfű konstrukcióját Szabó Dezső „*kuruc*” értelmezésének igazolására használta fel, egyúttal újratermelve Szabó Dezső „*ádáz próféta*” szerepét.⁴⁹

Szekfű *önképe* – emlékszünk – a „*nagymagyar*,” *ellenségképe* pedig a „*kis magyar*” politika volt. Szabó Dezső ellenségképét a Habsburg hatalom, s a térfoglaló zsidóság, svábság és szlávtság, önképét pedig az elnyomott, gyarmatosított magyar parasztság képviselőjére vállalkozó zseni alkotta. Németh László ezt az „*ádáz próféta*” örökséget kapcsolta össze Szekfű hanyatlástörténeti sémájával és ennek a jegyében módosította azt. Mindhárman egy új, „nemzeti” középosztály állami beavatkozással megvalósítandó kiépítésére törekedtek – ezért sugallt a *Három nemzedék*, a *Kisebbségben* és Szabó Dezső publicisztikája egyaránt valamifajta disszimilációt. Ugyancsak mindhárman megbélyegezték és elvetették a magyar liberalizmus örökségét, a kossuthi hagyományt.

Egyikük történelem-értelmezése sem alapult az állampolgári jogegyenlőségen. Szekfű normája az államalkotó erők politikai érzéke, a magyar állam birtoklásának ténye és képessége volt. Nemzeti történelmi metafizikájának etnikai-morális bírálata, a *Kisebbségben* komoly átütő ereje azon alapult, hogy logikája a *Három nemzedékét* folytatta. Azt, amelyet a történetíró sohasem tagadott meg. Mindenekelőtt ez magyarázza Szekfű Németh Lászlóval szembeni védekezésének lanyha, defenzív és lemondó jellegét. Németh László viszont olyan műfajt művelt, amelyben a középosztályi arányszámok módosításának történelmi megalapozása és a jelenbeli veszedelmekkel való szembeszállás elszántsága szétválaszthatatlan volt egymástól. A rosszul feltett

⁴⁹ DÉNES Iván Zoltán, *A szabadság kis körei...*, *i.m.*, 73-94.; Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *i.m.*, 19-43, 817-961, S. VARGA Pál, *i.m.*, 159-621.

kérdésekre ugyanis csak rossz válaszokat lehetett adni. Az ő tünetleírásai és helyzetértelmezései ezért kapcsolódtak az „*áldás próféta*” szerephez.

Németh László továbbgondolta, majd átértelmezte és átalakította Szekfű Gyula konzervatív „*realista*” történelem-értelmezését, „*nagymagyar*” álláspontját, hanyatlástörténeti sémáját. Átértelmezésének legfőbb forrása, Szabó Dezső *magyar parasztság - idegen vezetőréteg* történelemértelmezési sémája volt, amelyet nagyon megterhelt a „*nemzeti öncélúság*” tematikája, s a magyar múlt ahhoz kapcsolódó „*romantikus*” narratívája, az *idegen uralom, hatás és befolyás* ellenségképe, a *parasztromantika*, a *leleplező próféta* ostorozó és kinyilatkoztató szerepe. Mindaz, amely külön-külön is kizárja, együttesen pedig lehetetlenné teszi a tárgyilagosságot és a józan érvelést.

Értelmezésük különbsége azonban legalább annyira fontos, mint hasonlósága. Míg ugyanis Szekfű nem látott belső fejlődést a 20. századi Magyarországon, annak lehetőségét is alig érzékelte, addig Németh László a magyar polgárosodás gazdasági, társadalmi és szellemi tényeire egész jövőképet alapozott, amelyet 1939 és 1943 között bontott ki. Ennek elemeit láthatóan Hendrik de Man, a Tat-kör, Ortega és Spengler műveiből vette, ötvözésük és átértelmezésük pedig a *minőségiszocializmus*, *Kert-Magyarország* és az *értelmiségi társadalom* szinonímáival körülírt *osztály nélküli társadalom* kispolgári szocializmusának vízióját rajzolta ki.⁵⁰ Múltértelmezésében viszont – tudjuk – Szekfű Gyula konzervatív konstrukciójának a foglya maradt.

Németh László a nemzet összetartó erejét, kohézióját a *szekularizált nemzeti vallásként* felfogott *nemzeti kultúrában* látta. Nemcsak abban, amit értéként fedezett és mutatott fel, hanem abban is, amit – programszerűen – maga

⁵⁰ NÉMETH László, *Sorskérdések*, i.m., 195-251, 252-335, 479, 725-737, 738-742.; Vö. DÉNES Iván Zoltán, *A szabadság kis körei...*, i.m.; TRENCSENYI Balázs, i.m.

alkotott meg azért, hogy példát adjon mindazoknak, akik az ő nézeteivel és elhivatottságával hajlandóak szolidaritást vállalni. Ez pedig egyszerre jelentett önmeghatározást és közösségi programot.⁵¹ Ebben az önmeghatározásban döntő volt a közösség lényegének *esszencialista* meghatározása és az író *próféta* szerepe. Az az „*áldáspróféta*” örökség, amely a magyar „*nemzeti öncélúság*” tematikájának egyik legsúlyosabb tehertétele volt, hiszen magában foglalta a kizárólagosságot és a kinyilatkoztatást. Azt, amellyel nem lehetett sem akkor, sem később vitatkozni, csak fenntartás nélkül elfogadni vagy teljes mértékben elutasítani. Az, amely miatt korábban Németh László igen keményen bírálta Szabó Dezsőt.⁵²

Az író identitását több tényező határozta meg: függetlenség-igénye, önmagáról kialakított képe, szekularizált vallási funkciójú kultúraértelmezése, esszencialista, egységes kultúrát feltételező nemzetfelfogása, és értelmiség-utópiája. Ezek együtt és egymásra vonatkoztatva rajzolják ki önazonosságát. Azt, amely szerepét is befolyásolta. Olvasóközönségét a normatív magyar értelmiség tagjai alkották, identitásprogramját pedig a normatív kultúra

⁵¹ DÉNES Iván Zoltán, *Európai mintakövetés...*, *i.m.*, 169-191, 224-233.; S. VARGA Pál, *i.m.*, 275-614.

⁵² NÉMETH László, *Sorskérdések*, *i.m.*, 316-317, 458-460.; Vö. SZABÓ Miklós, *Politikai kultúra...*, *i.m.*; 209-216, DÉNES Iván Zoltán, *A szabadság kis körei...*, *i.m.*; UÓ., *Európai mintakövetés...*, *i.m.*; TRENCSENYI Balázs, *i.m.*

megalkotása és szolgálata képezte. Az, amely az írónak és híveinek a jelenben heroikus feladat, a jövőben pedig az értékválságban lévő Európának példa.⁵³

XIII.

Bibó István „*hamis realisták – túlfeszült lényeglátók*” ellentétpárja különbözik a *reálpolitikus* és a *próféta* értelmezéseitől és – bár az utóbbival nyilvánvalóan nagyobb empátiát mutat, mint az előbbivel – mindkettővel szemben távolságtartást és kritikát képviselt. Nem azonos szinten: Szekfű történelmi elbeszélését alapvetően hamisnak és kártékonynak minősítette, Németh Lászlóét pedig olyanak, amely őszinte, termékeny, és hiteles, de reménytelenül és kibogozhatatlanul beleveszett az asszimiláció körüli viták hínárjába.

Bibó István – Szekfű Gyulával és Németh Lászlóval szemben – nem azonosította magát sem a *hamis realistákkal*, sem a *túlfeszült lényeglátókkal*, de nem diabolizálta őket. A *túlfeszült lényeglátók* ugyan jóval szimpatikusabbak voltak a számára, mint a *hamis realisták*, ám egyikük sem testesített meg ön-, illetve ellenségképet. A *magyar közélet százszéttendős fordított kiválasztását* – úgy látta – azzal lehet megszakítani, ha a magyar politikai és szellemi elit *realista lényeglátó* szemlélettel és magatartással, önigazolás és nemzeti mitológia nélkül hozzáfog a társadalmi és politikai felszabadulás kiteljesítése feladatának és végig is viszi azt. Minthogy az azok útjában álló legnagyobb akadályok, a történelmi Magyarország illúziója és az úri Magyarország valósága összeomlott, el lehet és el is kell vetni a nagyhatalmi helyzethez való kritikátlan alkalmazkodás reálpolitikus illúzióját. A társadalmi és politikai felszabadulás feladata ugyanakkor azt is feltételezi, hogy a magyar politikai közösség, azon belül pedig a parasztság társadalmi felszabadulásának ügyét elhatároljuk az egymással azonosított paraszti kultúra és a nemzeti jelleg (s a megtestesítőjének tartott parasztság) ügyétől és azok mítizálásától, és így megszabaduljunk az *ádáz próféta* örökségtől.

Attól, amely nemcsak a parasztság mítizálásával, hanem a zsidók és a svábok arányszámának méricskélésével is tévútra vezetett. Az asszimiláció döntő tényezője ugyanis nem az asszimilálódók valamifajta rejtélyes közösségi lényege volt. Azt az asszimiláló közeg társadalmi zavarai határozták meg. Az, hogy a magyar társadalom urakra és szolgákra oszlott, s a kettő rendi jellegű volt és mereven elkülönült egymástól. Ez volt az a mozdulatlan világ, amelyben

⁵³ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *i.m.*, 19-43, 817-961.; S. VARGA Pál, *i.m.*, 159-621.

a polgárosult zsidó és német társadalom tagjai könnyebben boldogultak, mint a rendi világba tagolt magyarok, hiszen belülről nem fékezte őket a rendies társadalmi szerkezet. A magyar társadalom számára ugyanakkor ők voltak a nemzeti asszimiláció *bezzeg gyerekei* a románokkal, a horvátokkal, a szerbekkel és a szlovákokkal szemben. Ők ugyanis asszimilálódtak, míg a többiek nem, s a történelmi Magyarország megőrizhetőségének ámítói és ámítottjai az ő asszimilálódásukkal próbálták önmaguk előtt elfedni a nem asszimilálódnak tömegét. Ez viszont nem az asszimilánsok bűne volt, hanem az úri Magyarország öncsalása. Az, amelynek a legnagyobb szerepe volt abban, hogy a magyar politikai elit tagjai az 1860-as évektől 1944-ig rosszul mérték fel a döntési helyzeteket, és rosszul döntöttek. A magyar politikai élet hamis konstrukciói ugyanis oda vezettek, hogy szétvált a *valóságérzékelés* és a *lényeglátás*, és mindkettő eltorzult: a *realisták* megalkuvókká züllöttek, a *lényeglátók* pedig ádáz, monomániás prófétákká.⁵⁴

XIV.

Az értelmezés alapstruktúrája és állapotrajza különbözött a másik kettőtől. Bibó István ugyanis nem a történelmi Magyarország megőrzése szempontjából mérlegelt, de nem is a kívánatos irodalmi és szellemi élet követelményeit kérte számon a múlton, hanem a közösségi értékelés zavarait és negatív mintáit, a *magyar politikai skizofrénia* okait kereste. Azokat az 1860-as évek és 1944 közötti magyar politikai élet konstrukcióiban és előfeltevéseiben – ma úgy mondanánk, diskurzusaik alapszerkezetében, témáiban és érveiben – találta meg. Az ő pozitív mintája, a *realista lényeglátó* nem *ádáz próféta*, de nem is *opportunist*

⁵⁴ BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok*, i.m., II. 551-568, 569-619, 621-797.; Értelmezésére: DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat*, i.m.; PERECZ László, *Szép rendbe foglalva*, Budapest, 2001, 251-273.; BALOG Iván, *Politikai hisztériák...*, i.m.; Uő., *Etnicitás és legitimitás...*, i.m.; KOVÁCS Gábor, *Nemzet, önrendelkezés...*, 93-115.; Uő., *Az európai egyensúlytól...*, i.m.; TÓTH-MATOLCSI László: *Ravasz László...*, i.m.; Uő., *Műhely a lehetetlenhez...*, i.m.; TRENCSENYI Balázs, i.m.; Bibó István – tegyük hozzá: Szabó Dezső és Németh László hatását mutató – kiegyezés-kritikájának 1979-ben írt igen invenciózus politikai értelmezése: KOVÁCS András, *Két kiegyezés* = Bibó-émlékkönyv, I-II., szerk. RÉZ Pál, Budapest, Bern, II. 118-139.; Tárgyszerű történész megközelítés: GERGELY András, *Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről* = A szabadság kis körei: Tanulmányok Bibó István életművéről, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 1999, 65-76.; A rendszerváltás kiegyezés-sémáinak tanulságos historiográfiai értelmezése: KÖVÉR György, *Kiegyezés: egy újrairt forgatókönyv: Historizáló sémák a magyar átalakulásban*, Századvég (1994), 130-137.; Történész-szerepkörből mondott felületes, publicisztikai ítélet: GERŐ András, *A fogalmak foglya: Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről*, Beszélő, (2001 október), 94-104.; Uő., *Képzelt történelem: Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*, Budapest, 2004, 247-264.

reálpolitikus, hanem olyan politikus, aki józan, felelős, ép a valóságérzéke és a lényeglátása, aki – éppen ezért – jól tudja felmérni a döntési helyzeteket és jól tud dönteni. S a magyar politikai elit éppen erre vált képtelenné a két világháború között és a negyvenes években.

Az esszében Szabó Dezső, Németh László, Karácsony Sándor és Szekfű sémái egyaránt visszaköszönnek.⁵⁵ Tegyük hozzá, új sémát is találunk benne, Erdei Ferenc *kettős* (vagy inkább *hármás*) *társadalom-tétele*.⁵⁶ Nagyon áttételesen, közvetve befolyásolta a gondolatmenetet Bibó István édesapja, idősebb Bibó István (Kecskemét, 1877-Szeged, 1935) „kuruc,” függetlenségi beállítottsága is.⁵⁷ Ugyanakkor Bibó István édesapja népjellemtani tételeit – áttételesen, Karácsony Sándor és Németh László nézeteinek bírálatán keresztül – kritizálta.⁵⁸ Emellett rejtett polémiát érzékelhetünk apósával, Ravasz László református püspökkel is.⁵⁹

A gondolatmenet iránya pedig egészen másfelé mutatott, mint Szekfűé vagy Németh Lászlóé. Szerinte ugyanis nem a liberalizmus a felelős a történelmi magyar állam sorsáért, hiszen annak integritása semmiképpen sem volt fenntartható. Nem is az a kérdés, hogy kiveszett-e vagy sem a régi és népi magyar jelleg a magyarságból, hiszen „*egy közösség nem bolondul meg nyelvi hatásoktól.*”⁶⁰

Bibó István a hanyatlástörténeti műfaj fogalmainak és sémáinak nyelvezetét használta ugyan, csak éppen úgy értelmezte át magát a műfajt, a fogalmakat és a sémákat, hogy azok immár a *liberalizmuskritika* és a *kultúrkritika*

⁵⁵ KARÁCSONY Sándor, *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*, Budapest, 1939.; Értelmezésére: LENDVAI L. Ferenc, *Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor*, Budapest, 1993.; LÁNYI Gusztáv, *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan: Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*, Budapest, 2000.

⁵⁶ ERDEI Ferenc, *A magyar társadalomról*, Budapest, 1980.; Vö. BALOG Iván, *Erdői személyiségének és szemléletének hatása Bibó Istvánra*, = A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 1999, 191-199.; Uő., *Politikai hisztériák...*, *i.m.*;

⁵⁷ *Bibó István (1911-1979): Életút dokumentumokban*, szerk. LITVÁN György, S. VARGA Katalin, Budapest, 1995, 23-26, 63-68, 70-72, 215-268.; DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkot*, *i.m.*; BALOG Iván, *Politikai hisztériák...*, *i.m.*; Uő., *Etnicitás és legitimitás...*, *i.m.*; KOVÁCS Gábor, *Az európai egyensúlytól...*, *i.m.*; TRENCSENYI Balázs, *i.m.*

⁵⁸ BIBÓ István, *A magyarság és a magyar társadalom jelleme*, *Társadalomtudomány*, (1923/3-4), 367-385.; Vö. PÉNZES Ferenc, *Idősebb Bibó István filozófiai és népjellemtani munkássága* = A szabadság kis körei: Tanulmányok Bibó István életművéről, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 1999, 42-61.; DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkot*, *i.m.*; BALOG Iván, *Politikai hisztériák...*, *i.m.*; Uő., *Etnicitás és legitimitás...*, *i.m.*; KOVÁCS Gábor, *Nemzet, önrendelkezés...*, *i.m.*; Uő., *Az európai egyensúlytól...*, *i.m.*; TRENCSENYI Balázs, *i.m.*

⁵⁹ TÓTH-MATOLCSI László: *Ravasz László...*, *i.m.*; Uő., *Műhely a lebetetlenben...*, *i.m.*

⁶⁰ MTA KK Ms 5116/81. Nyomtatásban: DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkot*, *i.m.*, 123-126.

használhatatlanságát, az *etnokulturális téma és nyelvezet* félrevezető voltát, a *reálpolitikus* és a *próféta* szerepek torzító és félrevezető voltát mutatták ki, és – mindenekelőtt – a *Trianon-diskurzus* és az *Alkat-diskurzus* felbontását jelentették.⁶¹

⁶¹ DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat, i.m.*; Uő., *Európai mintakövetés, i.m.*; TRENCSENYI Balázs, *i.m.*

XV.

Bibó István *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéje (és *A magyarságtudomány problémája*) az *Alkat-diskurzus lezárása* volt. Maga a cím megtévesztő, ugyanis az *Eltorzult magyar alkat* annak a beszédmódnak a kifejezése volt és azt az asszociációt keltette, hogy az *ép, egészséges magyar alkat idegen hatások következményeként eltorzult*. Bibó esszéje azonban nem erről szólt. Éppen azt a gondolkodásmódot, amelynek része az *idegen hatás – ép, érintetlen alkat* magyarázó sémája, vetette el, s így a kifejezést alapvetően átértelmezte.⁶² Ennek eredményeként pedig túljutott Szekfű Gyula és Németh László történelmi elbeszélésén, nemzetfogalmán és identitásprogramján.

Az esszé kontextusát egyrészt a két világháború közötti *Alkat-diskurzus*, másrészt a második világháború alatt kezdődött – az 1849 és az 1919 utáni *Forradalom után*-röpiratirodalommal folytonos vonásokat mutató – *Valahol utat veszítettünk*-irodalom alkotta.⁶³

Bibó István nemzetfogalma alapvetően különbözött Szekfű Gyulától.⁶⁴ Ő nemzeten nem az integer történelmi Magyarországot, annak államát és politizáló osztályait értette, és nem is annak paternalista továbbfejlesztését. De nem is valami egyszer volt, vagy megteremtendő normatív nemzeti kultúrát, szekularizált valláspótlékot, közösségi lényeket, mint Németh László. Bibó István szerint *a nemzet politikai intenciójú közösség, tagjainak közös vállalkozása, amely konkrét feladatmegoldásokra irányul, és az egyes egyének és az egész közösség méltóságjeltségét alapozza meg*. Az ő közönségét részben a „keresztény középosztály,” részben a népi értelmiség, részben a *Soá* túlélői, egy megteremtendő új demokratikus értelmiségi közvélemény tagjai alkották volna, ha a kiépülő diktatúra nem nyomja el a – totális rendszer new speakjével nem azonos – vélemények kifejtésének minden lehetőségét.

Mindhármanuk *Európa-képe* ambivalens volt, mindhárman az európai értékrendszer regenerálásának a lehetőségét keresték, és (ha különböző mértékben és értelemben is, de) valamennyiük felfogásában volt valami *látens Amerika-ellenesség*. Az, amely az európai kisebbségi érzet és megalómánia beszűrődése. Kánonjukat pedig az „*európai mintakövetés*” és a „*nemzeti öncélúság*”

⁶² DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat*, i.m.

⁶³ A *Forradalom után*-röpiratirodalomra először R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitivisták történetiszemlélet...*, i.m. hívta fel a figyelmet: II. 239-244.; Vö. DÉNES Iván Zoltán, *Kossuth-képek...*, i.m.

⁶⁴ DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat*, i.m.; UÓ., *Európai mintakövetés*, i.m.; BALOG Iván, *Politikai hisztériák...*, i.m.; UÓ., *Etnicitás és legitimitás...*, i.m.; KOVÁCS Gábor, *Nemzet, önrendelkezés...*, i.m.; UÓ., *Az európai egyensúlytól...*, i.m.; TRENCSENYI Balázs, i.m.

megkettőzése, szembeállítás, összekapcsolása, illetve átértelmezése alkották.⁶⁵ Azok, amelyek Szekfű Gyula és Németh László esetében az etnokulturális liberalizmus- és kultúrkritika jegyében szemben álltak és különböztek a korábbi – a jogkiterjesztő asszimiláción alapuló – liberális nacionalista politikai nemzetfogalomtól.⁶⁶ Bibó István kísérlete pedig – három 1948-as esszéjében – az *etnokulturális beszédmód* elvetését, az *Alkat-diskurzus* lezárását, a „*bazá*” és „*baladás*,” *hagyomány* és *modernitás*, *identitás* és *baladás* egymásra vonatkoztatásának és szintéziskísérletének újabb változatát foglalta magában. Ott és akkor, ahol és amikor – hamarosan – a totális rendszer minden más hangot elnyomott.⁶⁷

A három közösségi identitásprogram abban hasonlított egymáshoz, hogy a magyar nemzet jövőjét kívánta biztosítani és azt kereste, hogy az hol vesztett utat.

Szekfű Gyula a paternalista államban, a nemzetközi nagyhatalmi viszonyok realista felmérésében és az azokhoz való alkalmazkodásban mutatta fel a kívánatos jövő garanciáját. Az ő felfogásában a Dávidházi Péter és S. Varga Pál által – Szűcs Jenő nyomán – gyakorta emlegetett *eredetközösségi, hagyományközösségi és államközösségi narratívák* vegyülékét találjuk a paternalista jelleggel átértelmezett hagyomány- és (mindenekelőtt az) államközösségi narratíva jegyében. Ezt viszont a kívánatos realitás és az elkerülendő érzelmi politizálás ellentétpárja uralta. Szószólói szerepét a lelkiismeretére, a belső hangra hallgató nemzeti prófétának a hamis prófétákkal és az azok által elcsábított közvéleménnyel szembeállított képe, egyéni identitását a népszerűtlen, meghurcolt, mélyen megsértett, de ennek ellenére kitartó reálpolitikus önképe határozta meg.

Németh László a megteremtendő normatív nemzeti kultúrában látta azt a nemzeti lényegét, amelyet létre kell hozni és képviselni kell. Az ő narratívája nem eredetközösségi és nem is államközösségi, hanem hagyományközösségi, amely normatív, jövőbe vetített, de múltértelmezéssel megalapozott. Szószólói szerepét ugyancsak próféta-szerep határozta meg. Olyan prófétáé, aki nemcsak közvetít, hanem teremt is. Egyszerre teremt meg a közösség kívánatos lényegét és önmagát. Személyes identitása ezen alapult. Azon, hogy ő, az író próféta megteremti és felmutatja a nemzet lényegét.

⁶⁵ A „*nemzeti öncéltség*” Fülep Lajos kifejezése: FÜLEP Lajos, *Nemzeti öncéltség*, Válasz (1934/1), 2-23.; A két diskurzus feldolgozása: DÉNES Iván Zoltán, *Európai mintakövetés*, i.m.

⁶⁶ DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat*, i.m.; UŐ., *Európai mintakövetés*, i.m.; KOVÁCS Gábor, *Nemzet, önrendelkezés...*, i.m.; UŐ., *Az európai egyensúlytól...*, i.m.; BALOG Iván, *Politikai hisztériák...*, i.m.; TÓTH-MATOLCSI László: *Ravasz László és Bibó István...*, i.m.; TRENCSENYI Balázs, i.m.

⁶⁷ DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat*, i.m.; BALOG Iván, *Politikai hisztériák...*, i.m.; UŐ., *Etnicitás és legitimitás...*, i.m.; KOVÁCS Gábor, *Nemzet, önrendelkezés...*, i.m.; UŐ., *Az európai egyensúlytól...*, i.m.; TRENCSENYI Balázs, i.m.

Bibó István szemben állt a paternalista állam „realista” államközösségi „*valahol utat veszítettünk*” narratívájával, de szembefordult a normatív, megteremtő hagyományközösség narratívával is. Az ő közösségi identitásprogramja sem eredetközösségi, sem hagyományközösségi jellegű nem volt, és nem abban az értelemben államközösségi narratíva, mint Szekfűé volt. Igaz, az *Eltorzult magyar alkatban* ő is a *valahol utat veszítettünk* műfaját művelte, de egy új, demokratikus államközösség megteremtése jegyében, az eredetközösségi, hagyományközösségi és a korábbi államközösségi narratíva elvetésével. Múltértelmezése a *politikai skizofrénia* feloldását és a *közösségi hisztéria* leállítását szolgáló, konkrét feladatmegoldást kijelölő pszichológus beállítottságát idézi. Azt, amely a személyes és csoportélmények feldolgozásán és tanulságaik továbbadásán alapult. Szószólói szerepkörét az élmények megosztását és feldolgozását kezdeményező empatikus terapeuta beállítottság határozta meg. Személyes identitásában pedig a közösségi mitológiáktól és a személyes természetű gondokat közösségi feladatmeghatározásokkal kompenzáló szerepektől igen távol álló, méltóságteljes, kötelességteljesítő *citoyen* magától értetődő és szemérmes öntudatát érzékelhetjük.

XVI.

Az alábbi két fejezetben arra vállalkozom, hogy áttekintsem a Kádár-rendszer nemzetértelmezéseinek hagyatékát, és jellemezzem azt a két kártékony közbeszédtípust, amelyek máig meghatározóak.

A Molnár Erik nevéhez köthető „*nemzet-vita*” mindenekelőtt 1956 *függetlenségi örökségét* iktatta ki a nyilvános beszéd témái közül. Úgy, hogy a *függetlenségi hagyományokat* a *népi demokrácia előzményeként* értelmező Révai József indoktrinációs célokat szolgáló tétéleit hatályon kívül helyezte, és így korábbi tabukat döntött le.⁶⁸ Megdöntötte a *nép* és a *nagy vezér* egymásra vonatkoztatott mítoszát, s a „*népi, tehát nemzeti, nemzeti, tehát haladó*” – Szűcs Jenő által feltárt – azonosítását.⁶⁹ Eközben viszont saját ideológiai céljainak megfelelően a rendi-függetlenségi mozgalmak és a szabadságharcok értelmezését beszorította Révai

⁶⁸ RÉVAI József, *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest, 1949; Uő., *Élni tudunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek (1945-1949)*, Budapest, 1949.; Uő., *Válogatott történelmi írások*, I-II., szerk. F. MAJLÁT Augusztá, Budapest, 1966.; Vö. SZABÓ Miklós, *A magyar nemesi liberalizmus...*, i.m.; LACKÓ Miklós, *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*, Budapest, 1996.; CSERNE Péter, *Köznemesei felkelő vagy következtelen forradalmár? Szabó Ervin és Révai József Kossuth-értelmezései = A bűnbaktól a realista lényeglátóig: A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849-2002*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 2004, 65-97.

⁶⁹ SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószövege. Hozzászólás egy vitához*, Budapest, 1970.

József és a saját álláspontja közötti választásra és a kettő közötti és helyetti *tertium datum* Révai értelmezésével együtt kizárta.

A nemzetet *fiktív közösségnek*, a nemzeti tudatot pedig *hamis tudatnak*, kiváltságos társadalmi rétegek és osztályok iránti *helyi, lokális lojalitások és tudatok túláltalánosításainak* tekintette. A *nagyobb politikai egységet* viszont *fejlettebbnek*, a gazdasági és a társadalmi fejlődés számára kedvezőbbnek minősítette a helyi kiváltságosok – saját nemzetállamuk megvalósítására törő rendi, partikuláris – mozgalmainál. Az *újkori európai abszolutizmusokat* pedig *a fejlődés kikövacsolóinak*, a rendi partikularizmus megtörőinek, *nagyobb és fejlettebb egységek létrehozóinak* tartotta. Nemcsak a *szocialista hazafiság* minősült átmenetinek a *proletár internacionalizmus*hoz vezető úton, hanem maga a *nemzet* is a *KGST* kívánatos egységesülésének a folyamatában.⁷⁰ A gondolatmenet egésze pedig a „*nemzeti=rendi partikuláris, rendi partikuláris=reakció*” behelyettesítési nyomán a „*haladó, tehát nem nemzet*” előfeltevésén nyugodott. Ez viszont nem állt távol a korabeli angol nyelvű nacionalizmus-diskurzus alapfeltevéseitől, a „*civilizált birodalom - barbár nacionalizmus*”, „*status quo - felforgatás*” szembeállításaitól.

Ezt a szemléletet bírálta jó tíz esztendővel később, 1973 tavaszán Király István akadémiai előadásában, majd az előadás Kortársban megjelent bővebb változatában.⁷¹ Ő a *szocialista hazafiság* kialakítását kívánta előmozdítani, és a *kozmpolitikizmus*ban jelölte meg annak legfőbb akadályát. Molnár Erik nemzetre vonatkozó nézeteit *baloldali ezoterizmus*ban, a nemzeti érzelmek iránti *doktrínér érzéketlenségben* marasztalta el, újraértékelte a *függetlenségi, kuruc, szabadságharcos hagyományt*, és azt a *szocialista hazafiság* előzményeként mutatta be. Szabad György találó kifejezésével az „*illúziók váltógazdaságában*” az egyik illúziót egy másikkal cserélte fel, hiszen az addigi egyedüli helyes és üdvözítő tétellel szemben egy másik, ismét egyedül helyes és üdvözítő tételt állított szembe. A *nacionalizmus* ellenségképét a *kozmpolitikizmus* ellenségképével, a *proletár internacionalizmus* jövőképét pedig a *szocialista hazafiság* kívánatos lojalitásával helyettesítette, s így ő is *indoktrinációs műveletet*, besorolási eljárást hajtott végre. Azzal viszont, hogy Molnár Erik nemzet-értelmezésének tabu-jellegét

⁷⁰ MOLNÁR Erik, *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról: Tézisek*, Társadalmi Szemle (1959/8-9), 11-39.; Uő., *A nemzeti kérdés*, Magyar Tudomány (1960/10), 571-587.; Uő., *Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól*, Új Írás (1962/11), 1236-1243.; *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*, szerk. PACH Zsigmond Pál, Budapest, 1965.

⁷¹ KIRÁLY István, *Hazafiság és internacionalizmus: A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány*, Magyar Tudomány (1973/5), 345-362, Kortárs (1973/7-9), 1118-1128, 1280-1290, 1476-1491.; Uő., *A mindennapok forradalmisága*, Kortárs, (1974/11-12), 1791-1808, 1969-1988.; Uő., *Hazafiság és forradalmiság*, Budapest, 1974.; Vö. Magyar Tudomány (1974/1), 27-55.; DINNYEI Béla, *A nemzeti ideológia mint „hamis tudat” = A bűnbaktól a realista lényeglátóig: A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849-2002*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 2004, 98-121.

megtörte, megnyitotta az utat a *nemzet*, a *nemzeti tudat*, a *nemzeti érzés* és a *nemzeti identitás* más értelmezései előtt.

A Molnár Erik nevéhez fűződő nemzetértelmezés tanulságait 1970-ben Szűcs Jenő fogalmazta meg, eszmetörténeti tanulmányaiban pedig teljes autonómiával és mesteri szinten hasznosította azokat. A *nemzetiség* és a *nemzeti öntudat*, a *gentes* középkori értelmét, István király *Intelmeit*, Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ának társadalomelméletét, politikai teóriáját és történetiszemléletét, a *köznemesség* eredetét, *nép* és *nemzet* középkorvégi jelentését, az 1514-es parasztháború kereszties ideológiájának *ferences obszerváns* gyökereit igen természetesen, a korabeli egyetemes vonatkoztatás igényével és a visszavetítések elkerülésével közelítette meg. Ki tudta emelni azokat az általánosságok, a romantikus mítoszok világából, hiszen konkrét hely- és időbeli összefüggésekre vonatkoztatta őket, és jelentésüket a racionális diskurzusok szabályai szerint a maguk konkrétságában értelmezte és fejtette fel, ezért ezek az írások komoly, időtálló szellemi teljesítmények.⁷²

A Király István előadása kapcsán kibontakozott *újabb nemzet-vitában* 1973/74-ben Szűcs Jenő is Molnár Erik álláspontja mellett és Király István véleményével szemben foglalt állást. 1979-ben pedig a *Bibó-émlékkönyv*be *Vázlat Európa három történeti régiójáról* címmel nagyhatású értelmezést írt, amely számos nyelven megjelent, s a szerző neve Európában ez által vált ismertté.⁷³ Akkor azonban Szűcs Jenő már nem élt.

Míthogy a *Vázlat* tisztelgés volt Bibó István emberi nagysága előtt, és sokan ennek olvasásakor találkoztak először Bibó István nevével és gondolataival, könnyen arra a következtetésekre juthattak, hogy Szűcs Jenő – kisebb korrekciókkal, a szaktudós fegyverzetével és igényével – Bibó István szellemében értelmezte *Európa középkori és újkori fejlődését*. Ezért annak ismételt leszögezése mellett, hogy Szűcs Jenő számos időtálló tanulmányt írt, ki kell jelentenünk, hogy leghíresebbé vált írása nem szakmai pályájának csúcsa, és annak koraujkori, újkori részében nyilvánvalóan egyáltalán nem Bibó István szellemiségét képviselte. Ez utóbbi persze egyáltalán nem hiba, hiszen öntörvényű szellem senkinek az epigonja nem lehet és természetes, hogy Szűcs

⁷² SZŰCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöve: Hozzászólás egy vitához*, Budapest, 1970.; UÓ., *Nemzet és történelem...*, i.m.; UÓ., *A magyar nemzeti tudat kialakulása...*, i.m.

⁷³ A magyar szöveg két változata: SZŰCS Jenő, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Budapest, 1983.; A későbbi irodalomra vö. Ernest GELLNER, *Nationalism*, London, 1997.; Perry ANDERSON, *Lineages of the Absolutist State*, London, 1974.; Anthony D. SMITH, *National Identity*, Reno, Las Vegas, London, 1993.; Liah GREENFELD, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, MA., London, 1992.; Linda COLLEY, *Britons: Forging the Nation 1707-1837*, New Haven, London, 1992.; Pierre NORA, *Les lieux de mémoire*, I-VII., Paris, 1984-1994.; Yael ZERUBAVEL, *Making Israeli Collective Memory*, Princeton, NJ., 1996.; KOVÁCS Gábor, *Nemzet, önrendelkezés...*, i.m.; UÓ., *Az európai egyensúlytól...*, i.m.; TRENCSENYI Balázs, i.m.

Jenő értelmezésében saját meggyőződését követte, és nem vélt vagy valóságos tekintélyekhez igazodott. Szűcs Jenő meggyőződését, az európai középkori és újkori társadalmi, politikai és eszmei fejlődés típusainak széles irodalmon alapuló értelmezését viszont az *1960-as évek* angol nyelvű *nacionalizmus-diskurzusának előfeltevései*, a Molnár Erik nevéhez köthető *nemzet-vita* kiinduló tételei, és az 1970/80-as évek *centrum-periféria* diskurzusának Perry Anderson és Immanuel Wallerstein nevével jelölhető *abszolútizmus-interpretációi* határozták meg.⁷⁴

Azok, amelyek szerint a koraujkori Európában *civilizáló abszolútizmusok* és *elmaradott, anarchiába hajló, barbár, széparatista nacionalizmusok* álltak egymással szemben és ennek az öröksége határozta meg annak modern kori történelmét is. Azt, amely a nagyhatalmi *status quo-t* a *nacionalista felforgatással és barbársággal* szembesítette. Ezért és ebből a szempontból korrigálta Szűcs Jenő Bibó István történelmi nézeteit.⁷⁵ Mindenekelőtt annak a meggyőződésnek az alapján, miszerint az európai kora újkori abszolútizmusok történelmi szerepe a társadalmi fejlődés szempontjából pozitív volt, és a közép- és kelet-európai nemzetek társadalmi elmaradottsága korábbi fejletlenségük, *eredendő elmaradottságuk*, a *rendteremtő abszolútizmusok hiányának* súlyos következménye volt. Ez az értelmezés pedig jól illeszkedett az „*európai mintakövetés*” és „*nemzeti öncélúság*” diskurzusaihoz, a „*realista*” és a „*romantikus*” történelemértelmezés szembeállításának rossz kettősségéhez.

Nem idealizálta a nemzeti államot, s a normatív nemzeti kultúrát sem eszményítette, tehát nem vette át sem Szekfű Gyula, sem Németh László nemzetfelfogását. Szuverén szellem volt, aki megszabadult ezektől, hiszen a nemzeti mítoszokkal szemben a racionális diskurzust segítette elő. Ő a romantikus illúzióktól fedett kérdéseket európai távlatokba kívánta emelni és ezeket gyakran meg is tette. *Vázlatának* kora újkori és újkori részében viszont az abszolútizmus eszményítését és a társadalmi elmaradottság tételének túláltalánosítását, a „*európai mintakövetés*” tematikáját érzékeljük. Azt, ami Molnár Erik álláspontjával rokonította az ő értelmezését. *Civilizáló birodalom – a nemzetre hivatkozó anarchia, a fejlődést elősegítő abszolútizmus – rendi-partikuláris reakció* – ezek az ellentétpárok húzódtak meg az érvelés mélyén. Olyanok, amelyek szerint a *szabadság ügye* és a *közösség ügye* szemben állt egymással. Ez pedig mára ismét szinte magától értetődő igazságnak látszik.

⁷⁴ MOLNÁR Erik, *A burzsoá nacionalizmusról...*, *i.m.*; UŐ., *A nemzeti kérdés*, *i.m.*; UŐ., *Történelemszemléletünk...*, *i.m.*; *Vita...*, *i.m.*; Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, San Francisco, London, 1974.; Perry ANDERSON, *i.m.*

⁷⁵ KEMÉNY István, *Magyarország és Európa = A hatalom humanizálása: Tanulmányok Bibó István életművéről*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Pécs, 1993.

A Molnár Erik nevéhez köthető nemzetfelfogás közösségi identitás-programja – a nemzetközi szocialista jövőkép jegyében – az *eredetközösségi, hagyományközösségi és államközösségi narratívák értelmiségi kritikáját* tette lehetővé. Azon az áron, hogy a nemzethez tartozás szabadságelvű lehetőségét a múltértelmezésből kizárta és megbélyegezte. Szószólói szerepköre a pártos értelmiségié, amely sokban a reformkori konzervatívok szerepfelfogására emlékeztet. Személyes identitását – feltehetően – a „*bivatásos forradalmár*” szerepe és önképe, és a politikai és tudományos hierarchiában elfoglalt hatalmi helye – egymást feltételezve és egymásra vonatkoztatva – együttesen határozták meg. Azok, amelyek az indoktrinációs eljárás legfőbb indítékai lehetnek.

Király István közösségi identitásprogramja ennek visszájára fordítása volt. Németh Lászlóéra emlékeztet, tartalma *normatív hagyományközösségi narratíva*, amely a mindenható állam indoktrinációs eljárásainak kontextusában helyezkedett el, és szabadsággellenes közösségi mitológiát szolgált. Szószólói szerepköre prófétai volt, amely – feltehetően – személyes identitását is alapvetően meghatározta.

XVII.

A magyar politikai diskurzus két – meglehetősen terméketlen – fő típusát az „*európai mintakövetés*” és a „*nemzeti öncélúság*” tematikája, értékvilága, ezek narratívái és identitásprogramjai alkotják, így azok „*realista*” és „*romantikus*” múltértelmezései és politikai közösségteremtő mítoszai. Mindezek átszövik egymást, feldolgozatlan személyes és kollektív traumákat fednek el, negatív értékelési és magatartásmintákat konzerválnak és táplálnak. Háttérük a politikai közösség tagjainak és egészének katasztrófális élményekből származó, feldolgozatlan, zavarodott helyzete és ennek következtében kialakult és továbbéltetett tudathasadásos állapota.⁷⁶

A „*realista*” változatok a pillanatnyi nagyhatalmi adottságok fétiszizálásán, a hatalmi alkalmazkodás és védettség igényén, s az egyén és közösségei passzivitásán, a kezdeményezést igénylő kihívások átvészelésén, s a személytelen társadalmi hierarchia és időbeli folytonossága mítizálásán alapulnak. Lényegük az, hogy a hatalom birtokosai, a magyar történelmi osztályok, a kormányon lévő erők éltek és élnek a történelmi lehetőségekkel, és betagozták, integrálják magukat és alattvalóikat az európai civilizációba. Munkájuk eredményeit az

⁷⁶ FÜLEP Lajos, *Nemzeti öncélúság...*, i.m.

idegen hódítás és az irreális, illúziókra épülő, a valóságot semmibe vevő magyar *érzelmi politizálás* fenyegette és rombolja le.⁷⁷

A „*realista*” interpretáció a magyar múlt *monarchikus és arisztokratikus legitimitását* feltételezi, de nem társult/társul hozzá azok legfőbb követelménye, a *bölcsesség, a kiválóság, és a becsület*. Az, hogy van olyan érték, amely fontosabb, mint a puszta életben maradás, a túlélés, s a minden áron való birtoklás. Az értelmezés inkább az *oligarchia*, a kis számú vagyonos nagyszámú vagyontalan feletti uralma jegyeit mutatja. Jövőképe azon a reményen alapul, hogy Magyarország betagozódhat a külvilág gazdag és biztonságos országai sorába. Ez viszont *belső és külső ellenségképpel* társul.⁷⁸

A belső ellenséget a *hazai – megbélyegzett – nagyszámú vagyontalan* alkotja. A tőlük való félelem belső bizonytalansággal társul, amelyet az a tudat vált ki, hogy *mindenki előtt nyilvánvaló: az oligarchia rossz kormányforma, és a nagy vagyoni megosztás nem teljesítményekhez kapcsolódik*. A külső ellenségkép természetesen ugyancsak oligarchikus jellegű: a *szegény, vagyontalan, a vagyonosok helyzetére irigy külvilág*. Mindkettőhöz hozzáadódik az oligarchikus informális döntések és a demokratikus intézményrendszer, a birtokon belüli vagyonosok és a birtokon kívüli, de befelé vágyó vagyontalanok feszültsége, az *oligarchia többszörösen is feloldhatatlan ellentéte a demokráciával*.

A „*romantikus*” múltértelmezés az *akarati* szerepének meghatározó jelentőségét, az igazságtalan, oligarchikus viszonyok elkerülhetetlen megváltoztatását, a nemzeti múlt jegyében végrehajtandó és kívánatos újraelosztás követelését foglalja magában. Mindenekelőtt azt, hogy a politikai közösség nem *mintakövető*, hanem *öncélú, értékeit magában hordozza*. Múltja, jellege és történelmi érdemei feljogosítják arra, hogy ne ő igazodjon másokhoz, hanem mások igazodjanak hozzá.

Ennek a történelemértelmezésnek az a lényege, hogy az idegen hódítások és az *idegen dinasztia, a Habsburgok* nem csupán kívülre helyezték az ország súlypontját, hanem *lecsérélték vezetőrétegét, középosztályát és csak a parasztságot hagyták meg magyarnak*. A 400 éves *idegen uralom kontraszelekcióhoz vezetett* és csupán a *gyarmatosítók váltogazdaságában* nyílhatott rés a *magyarok túlélésére*. A *távoli dicső és a közeli gyarmati múlt* képei olyan *jövő iránti elváráshoz* társulnak, amely ezen a

⁷⁷ DÉNES Iván Zoltán, *Európai mintakövetés, i.m.*, 15-33, 137-199.

⁷⁸ A gondolatmenethez felhasználtam Platón, Arisztotelész és Montesquieu államforma-értelmezéseit: A hazai „*realista*” narratívák legkifejtettebb változatát Szekfű Gyula történelemértelmezésében látom: DÉNES Iván Zoltán, *Európai mintakövetés, i.m.*, 143-168, TRENCSENYI Balázs, *i.m.*

jogalapon kivételes helyet és elbánást követel és vár el. Aktivításra sarkall, és szolgálainak bélyegzi a pusztá *mintakövetést*.⁷⁹

Jövőképe elvontan magában foglalja ugyan a mindenkinek kijáró *igazságosság* és *méltányosság* követelményét, konkrétan viszont a *nemzetek szociáldarwinista versengésének* meggyőződését tartalmazza. Azt, hogy abban a magyar nemzetet kivételes helyzet illeti meg, amelyet minden eszközzel ki kell vívnia. Igazi ereje pedig *ellenségképében* rejlik, hiszen annak immár évszázados hagyománya van és a kommunista időszak ugyancsak belénk sulykolta, hogy *a közösséget veszély fenyegeti* belső és külső ellenségei részéről. Azért, hogy fennmaradjon és boldoguljon, kíméletlenül kell küzdenie, ehhez viszont *erős vezérekre van szüksége*.⁸⁰

Mínthogy az *oligarchia* rendszerének számtalan igazságtalansága hitelesíti azt a kritikát, hogy az önmagát demokráciának nevező politikai szisztéma a lényegyet tekintve *nem a nép akaratának megtestesítője*, sokakban könnyen kialakulhat az a vágy, hogy a vagyontalanok a vagyonosok megbélyegzése és kirablása révén legyenek vagyonosok. Ez a beállítottság először a *vagyoni uralom indulati kritikáját*, a *dicsőségvágy felkeltését*, a *timokratikus uralmat*, a *harciasságot* gerjeszti fel, majd a *többség diktatúráján* keresztül könnyen vezet *egyéni vagy kisebbségi önkényuralomhoz*, *zsarnoksághoz*.⁸¹

Elvezet a zsarnoksághoz, amely távolabb áll a *demokráciától*, mint az *oligarchia*. Alapja ugyanis ennek sem a köz java, hanem az egyéni haszonszerzés gátlástalan, rabló érvényesítése. A zsarnok magán sem tud uralkodni, nemhogy másokat lenne képes irányítani. A történelmi érdek, a kivételesség romantikája és a jövő mítosza gátlástalan, alig leplezett pozíció- és vagyonszerzési vágyakat takarnak.

A két múltértelmezési típus és jövőkép egyike államközösségi narratíva, a másik eredetközösségi, némi hagyományközösségi elemmel. Az egyik identitás-programját a szolgai mintakövetés, a másikat a követelődző öncélúság uralja. A szerepfelfogás mindkét esetben kizárólagosságot mutat, hiszen az egyik esetben a civilizáló felvilágosult abszolutista hivatalnok, a másik esetben a hamis prófétákat leleplező igaz próféta archetípusára bukkanunk. Mindkettő erősen meghatározza és torzítja azok személyes identitását, akik e szerepekhez kötődnek. Tevékenységüket közvetlenül a hatalomtechnikus pragmatizmusa és

⁷⁹ Szabó Dezső, Németh László, Mód Aladár és Király István értelmezései között folytonosságot érzékelek: SZABÓ Dezső, *A magyar Káosz...*, *i.m.*; UÓ., *A végzet ellen...*, *i.m.*; NÉMETH László, *Sorskérdések*, *i.m.*, 725-738.; MÓD Aladár, *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*, Budapest, 1945.; KIRÁLY István, *Hazafiság és forradalmiság*, *i.m.*

⁸⁰ Vö. SZABÓ Miklós, *Politikai kultúra...*, *i.m.*, 47-73, 93-108, 177-311.

⁸¹ Ebben a gondolatmenetben Platón államforma-értelmezése inspirált.

cinizmusa uralja, önmagukról és világukról alkotott képüket viszont azok a minták, amelyek a máig fel nem dolgozott személyes és kollektív traumák kibeszéletlenségének és áthárításának a következményei. A két közbeszéd-típus át-meg átszövi egymást, hiszen mindkettő ellenséggé alakul és kompenzációs mechanizmusokat működtet. Miközben mindkettő az alkotó élet folytonossága hiányának, s ezzel szoros összefüggésben a múltbeli sérelmek és félelmek újratermelésének, az emberi méltóság hiányának a következménye és e hiány továbbéltetésének önálló oka és tünete.

XVIII.

A *nemzeti tudomány* és a *nemzeti irodalom* megteremtése közösségi identitásprogram volt, amely a múlt értelmezésén keresztül valósult meg és meghatározta, egyúttal lehetővé tette megteremtőinek egyéni önazonosságát és közösségi szerepét.

